Двадцять дев'ятого червня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року о третій годині дня на Україні, в селі Гороб'ївці, новгород-сіверський тесля Северин Черняк рубонув німецького окупанта шаблею по шиї. Окупант упав. Черняк рубонув іншого.

І почалось...

Змішалися люди й коні. Сто тридцять орлів налетіло на німецько-гайдамацький загін. Врізалися в самий табір на сільській площі, кололи, стріляли впритул, збивали з коней, різали.

Вороги металися в паніці серед соняшників у городах, у пшениці, кричали, вили, проклинали і вмирали від рук повсталої бідноти.

— Петре, Петре! Бомбу! Бомбою!.. Так!..— закричав Черняк і посміхнувся, дивлячись, як Петро Нещадименко продірявив гранатою німецьку колону.— Другу, Петре!

Горіла хата, підірвана гранатою. Біля хати в розпачі поривалася в огонь чиясь стара мати і плакала гіркими сльозами.

А в огонь кидали вже німецького окупанта і двох гайдамаків.

Пеклися вишні й сливи біля палаючої стріхи.

В диму промайнув гайдамацький старщина на гарячому німецькому жеребці. Так і втік би він від помсти народу, якби не впізнав у ньому Черняк свого пана.

— Хлопці, пан тікає!..— голосно гукнув він і стрілою погнався за паном.

— Не тікай, пане, не втечеш!.. Не втечеш — доля доганяє! Стій! Не муч коня! Коня не муч!..

Заверещав панок. Гаряче дихання повстанського коня вже обпікало йому спину.

— Рубаю!— крикнув повстанець, і покотився пан у пшеницю.

Вискочив його змилений кінь на широкий шлях і заіржав. Вискочив і Нещадименко на високу могилу і, підвівшись на стременах, завмер, вдивляючись у далечінь.

Страшна картина постала перед його очима. Топтали український хліб довгі колони кайзера Вільгельма. А снаряди вже лягали на майдан, на городи, в бідняцькі двори. Задзвонили на сполох.

— Ге-гей, хлопці! Німці в полі! По конях!— крикнув з могили Нещадименко й оглянувся на німецькі цепи.

Проносяться вершники через село. Чути скрізь тупіт тривожний і плач розставань.

— Прощайте, мамо, прощайте! Ідемо до Щорса.

— Прощайте, тату!— Четверо братів вбігають у хату.— Є в Росії Радянська влада... В Росію їдемо, до Леніна.

— Ідете, чортові сипи,— сказав засмучений старий ткач Опанас Чиж. — Скажіть же Леніну, щоб не забував нашу бідну Україну. Чуєте? А я вже буду тут частувати ворога без вас...

— Не забудемо, тату. Житиме Радянська влада, доки світ стоїть, а гетьманові однаково смерть!..2 Смерть!

— Ідуть! Німці ідуть!— гукнув одчайдушно у вікно переляканий підліток і зник.

Промчала бідняцька кіннота через село, вискочила за околицю в степ, і понеслася, і понеслася вперед; тільки пухло-губі юнаки оберталися в сідлах, прощаючись з рідним селом.

Німці входили в село великими лавами через городи, вулиці, сади. Люди бігли з села в поле, жінки падали на дорогу, оглядаючись в нестямі на грім гармат і дим пожеж.

Палало село. Шматки розірваних снарядами полум'яних стріх вибухали високо вгору і розліталися червоними птахами в димному небі.

Тисяча сірих гречкосіїв — батьків і матерів майбутніх Кошових3, Степаненків, Гнатенків4 і Аигеліних5 — стояли перед гетьмансько-иімецькими кулеметами.

— На коліна, мужва!— скомандував начальник гетьманського карального загону полковник Борковський.— В триденний строк &дати до контори графині три мільйони за пограбоване майно!

— Та де ж їх узяти?— благали люди, на колінах стоячи.— Не брали ми. Тільки землю орали. Відстрочте...

— Відстрочити? Можна!..

— Змилуйтесь, пане! Що ви робите?!

— Вогонь!— скомандував Борковський. Застрочили кулемети в натовп...

— Де сини?— спитав Борковський, увійшовши в двір до небагатого селянина Чижа.

Два здоровенних синьожупанники держали вже Чижа за шиворот...

— Відповідай!

— Поїхали до Щорса,— сказав Чиж з посмішкою.

— Чого?

— Та в гості, мабуть. Привіт вам передавали. Обіцяли скоро повернутися.

— Ти що, смієшся?!

— А, їй-богу, сміюсь. Щоб ви тут з німцями Україною володіли? Та ніколи в світі!

— Замовч, бандитський батьку!

— Брешете, орли мої сини. Орли!

— Лягай!

— Лягти можна,— сказав з презирством старий Опанас і повільно ліг ниць на землю.

— Запороти нагаями!

Двоє гайдамаків почали шматувати старого нагаями.

— Брешете... брешете... брешете... Орли сини мої, орли!— стогнав старий Чиж.

Довго і страшно били Чижа.

Баварські куркулі розтирали в шкарубких долонях окри-вавлену українську землю, нюхали, пробували на язик і оглядалися в здивуванні на безкраї далі й один на одного: ось вона, краща з кращих! І грали на мерзенних верескливих губних гармоніях.

Потім стало тихо. Але ось пролунав постріл. Стемніло. Чиж плюнув кров'ю і, притримуючи прострелені груди, майже непритомний поповз у хату вмирати.

Ніч. Синє небо вкрили зорі. Тільки під зорями ніде вже не співали — ні в місті, ні в селі.

Німці обжирались яблуками, грушами, сливами, кавунами, динями, медом, молоком, яйцями, смаженими курми, качками, індиками і спали на дівочих перинах, важко стогнучи уві сні.

А блідий місяць на ту пору

З-за хмари де-де виглядав,

Неначе човен в синім морі...

Нескінченними поїздами вивозили на захід руду, чавун, вугілля. Вивозили мільйони пудів награбованого цукру, пшениці, ячменю, жита, гречки. Вивозили зідрані шкіри, вирвану шерсть, витоплений жир, тютюн, м'ясо... Спустошували військові склади і пакгаузи. Вивозили зброю, снаряди, динаміт, піроксилін та гримучу ртуть. Везли в Німеччину українських свиней, коней і волів, сповнюючи нічні степи зловісним іржанням і ревом, коли поїзди проходили повз палаючі села й хутори.

Вивозили на шахти в Рур7, в Сілезію8 ув'язнених, побитих чоловіків, і ключі осінніх журавлів курликали вночі, і високо полум'яніли в небі в спалахах пожеж,— немов незрима чиясь рука чи вітер несли кудись у темряві червоні знамена.

В Ніжинській богадільні унтери кайзера Гогенцоллерна9 з гайдамаками Скоропадського загнали під мури вздовж окопу півтори тисячі селян і розстріляли їх, і коли вся біднота впала трупами в братську могилу, одного кулеметника довго ще трясла страшна лихоманка.

А по київських вулицях день і ніч гупали з заходу підбиті залізом чоботи. Каламутними потоками вступали окупанти на площі, розтікалися по околицях і повзли на Чернігівщину, Полтавщину, Донбас.

П'ятсот тисяч німецько-австрійських солдатів і дві дивізії синьо— і сірожупанників, сформованих кайзером Віль-тельмом II з українських військовополонених унтерів царської армії, завалили Україну, мов обвалом.

Однієї такої ночі на Чернігівщині, десь під Унечею, можна було прочитати на стовпі напис на німецькій мові: "Українська держава". Біля стовпа в бліндажі смердів поганою сигарою німецький вартовий.

А далі, кілометрів за три, коло сірих кущів верболозу, стояв у пікеті червоноармієць Богунського полку Петро Нещадименко, пильно вдивляючись в туман.

— Стій! Гей, хто там?

— Повстанці! З України! Де тут Щорс?— почулося зовсім недалеко.

— Виходь!— наказав Петро.

З туману почали виринати озброєні мокрі люди, з запаленими від безсоння очима, босі, погано вдягнені. Здавалося, смерть ще кружляла над їх головами. Радість досягнутої мети ще не засвітилася ні на одному обличчі. Тільки один з них, наймолодший, оглянувся назад, в бік України, з тим особливим почуттям зреченості, яке переживають раз у житті юнаки, освітлені високою ідеєю визволення. Україна була в імлі.

— Документи!

— Документи у нас, товаришу, різні,— сказав повстанець, літ під сорок і, очевидно, старший.— Є гетьманські, петлюрівські, німецькі. У мене німецький.

— Показуй!

Повстанець відірвав від спини мокру сорочку і повернувся спиною до вартового. Вся спина була сполосована шомполами.

— Читай.

— Проходь...

— Стій!— кричав вартовий на іншому посту. Десь недалеко заторохтів кулемет.

— Хто йде?

— До Щорса на вечерю. Полтавські!

— Проходьте, галушники!

— А ти який?

— Уманський!

— Уманський дурень... Галушки німець доїдає... Здрастуйте!

— Здоров.

Над "прикордонною" річкою Гордіївкою — верби, лози, туман і кулеметний стукіт.

Повстанська кіннота випливала на берег.

Несло за водою вбитого. Кіннота входила в кущі.

Світає. Група повстанців стояла перед невеликим будиночком на станції Унеча. Підбігаючи, хтось подає команду:

— Струнко! Командир Богунського полку товариш Щорс! Повстанці стихли. Багато з них за старою військовою звичкою оглянули своє убоге вбрання. Розчиняються двері будиночка.

— Здрастуйте, товариші!

— Здрастуй, товаришу! Доброго здоров'я!

— Яким вітром принесло? Звідки?

— Вітром з України... вітром та димом.

— Биті?

— Биті і смажені. Ось подивись.

Дехто знов почав було показувати сполосовану спину.

— Красота!.. Сховай...

Щорс стояв біля дерев'яного ґаночка і посміхався, це трохи здивувало повстанців. Темними ночами, туманними болотами та ярами пробиралися вони до Щорса з різних спалених сіл, гнані гайдамаками і окупантами. Не один з них кинув на важкому шляху вбитих і тяжко поранених товаришів і братів або хто плавати не вмів, а мости були зірвані, не один проклинав все на світі, несучи свою пристрасть і гнів. Куди? До Щорса. Йому, командиру більшовиків, показати свої виразки, перечислити біди народу, розповісти про тюрми, розстріли, грабунки, про випалені панами села, про зґвалтованих сестер і замордованих батьків. Розповісти всю правду про придушені повстання кращих синів України, та так розповісти, щоб кров завирувала в нього у скронях, щоб. очі блиснули гнівом, щоб пронизав він шпорами свого гарячого коня і, змахнувши шаблею, загукав на ввесь світ!..

Середнього росту, сухий, навіть трохи тендітний двадцятитрьохлітній юнак, з русою акуратною борідкою, яка на перший погляд трохи навіть старила його, Щорс стояв перед повстанцями без коня і шаблі, з одним лише маленьким браунінгом біля пояса, в шкіряній тужурці і посміхався.

Великі сірі очі іскрилися не гнівом і люттю, а легкою іронією, і в тихому голосі явно відчувалась насмішка.

— Так. Так, кажете, здорово нам'яли вам окупанти і гайдамаки потилиці?

— Та здорово, що й казати...

— Бігли, мабуть, так, що небу жарко стало!

— А ви не смійтесь!

— А ви ке плачте.

— Не плакати?!— Нервовий повстанець, виснажений тяжкою долею, очевидно, вже до краю, зірвав сорочку і показав Щорсові сполосовану шомполами спину.

— Бачу. Сховай. Тут всі такі. Тут немає простих людей. Тут всі знамениті. У кожного розписана спина, сліди петлі на шиї, повішений батько, убитий брат чи спалена хата.— Щорс говорив про це тихо і зовсім спокійно і раптом в одну мить зовсім змінився:— На білий терор відповімо червоним терором! — Голос Щорса задзвенів, як метал, очі блиснули гнівом. Бійці впізнали командира.

— Та коли ж?

— Скоро!

— Веди нас сьогодні, завтра!

— Сьогодні ви спочивайте,— посміхнувся знову Щорс,— а завтра підемо марширувати за всіма правилами військової дисципліни.

Щорс зібрався було йти, але в цей час до нього швидко підійшов здоровий і веселий молодий повстанець з іншої новоприбулої групи.

— За наказом повстанкому прибув у ваше розпорядження з Чернігівщини! В повстанському загоні сто сімдесят сім чоловік! Насилу добрались.

— Ой добре! Ой добре! Та це ж цілий полк,— усміхнувся Щорс.— Народ хороший?

— Нічого. Так, чоловік п'ять хіба...

— Покажіть.

— Повстанці, струнко!

Щорс підійшов до новоприбулого повстанського загону. З ним два командири.

— Здрастуйте, товариші! Я Щорс — командир полку.

— Здрастуй! Здравія желаем! Доброго здоров'я!— загомоніли повстанці.

Щорс на мить завмер, вдивляючись в обличчя. Здоровенний дід, повстанець Прокопенко, раптом зробив таке, що й розповісти незручно. Стояв він струнко, як старий гвардієць, підкреслено, можливо, краще за всіх, але роки й старі звички взяли своє. Раптом Прокопенко почав кивати Щорсу пальцем, підзиваючи його до себе. Щорс підійшов.

— Що скажете?

— Ти дивись мені, командуй як слід!

— Добре, добре,— відповів Щорс.

— Щоб порядок був, чуєш? Коли хто не так — під ніготь!

— Обов'язково!— Щорс засміявся і весело пішов уздовж шеренги.

— Режиму захотів, старий чорт,— не стримався рябий, з недобрим ротом хлопець.

— Без режиму не проживеш! Дурень!— сердито забурчав Прокопенко.

— Хороший дід,— сказав Щорс, поглядаючи здаля на старого.

— Сина і невістку повісили,— пояснив Тищенко.

— Так... горить Україна, горить,— Щорс зупинився, ще раз сумно подививсь на старого.— Синів повісили. В чім же справа? А в тім, що дрібними повстанськими загонами ворога не знищити. Не виходить, товариші.

— Щось треба робити!— голосно зітхнув Прокопенко, відчувши в словах Щорса щось більше, ніж звичайне людське співчуття до свого горя.

— Армію! Червону Армію треба!— сказав Щорс.— Був я в Сибіру на чехословацькому фронті11. Там теж партизанили і теж погано йшли справи. А потім об'єднались в армію та робітники з центру Росії підійшли — зовсім по-іншому обернулися справи. Тепер біляки пострибають! Ось таку армію ми разом з вами й починаємо організовувати. Всі, хто вступає в полк, повинні добре володіти зброєю і розуміти політику Комуністичної партії. Тільки за цих умов ми будемо страшні для ворога. Товариш Ленін говорить: "Людство вступило в еру великих громадянських боїв..." Великі слова! Тепер, хто жонатий, забудь про жінку і дітей, хто нежонатий, залиш батька й матір, забудь все на світі... Треба перемогти, товариші, треба перемогти! Виженемо ворога з нашої землі і побудуємо нове життя, таке яскраве і радісне, як мрія... Подумайте й дасте мені відповідь завтра... Розмістити людей! — наказав Щорс ад'ютанту і швидко пішов.

В темному провулку перешіптувалась група повстанців.

— Я вас питаю, була революція чи не була? Була. А що виходить? Маршировка, кандьор,— розводив демагогію вертлявий розбещений Рогов.

— А чому?

— Спитай соціалістів-революціонерів, дізнаєшся чому. Старий режим заводить. Хто такий Щорс? Царський полковник!

Рогову явно співчували.

— І сам, гад, схожий на кого? Звернули увагу? Борідку завів, геть-чисто як у царя Миколи.

— Ай правда...

— Ну, як же... Сьогодні приходжу в околоток до сестри,— продовжував Рогов,— а він там. Зразу мені градусник і давай мене симуліровать. У тебе, каже, кров нормально пульсирує. Чули? Що, кажу, кров? Кров, кажу, здорова, а хворий я животом та диханням. Вигнав, братці, щоб я провалився!.. Я тоді до нашого командира Недоливка, так і так, кажу, а він мені, братці: тихше, говорить, Рогов, радіо сповіщає, що вчора в Петрограді робітники більшовиків скинули.

— Брешеш!

— Клянусь тобі Христом! Пайок, жалування набавляють, і виборне начальство. А хто його вибирав? Вчора в трибуналі Івашка розстріляли. За що? За якийсь там золотий портсигар!

— Це котрий у артиста забрали?

— Еге.

— Портсигара йому шкода для революції, так-перетак!

— Кажуть, ніби окупанти за його голову сто тисяч дають...

Почувся шепіт.

— Тихше!

Щорс увійшов до штабу в піднесенні. Чоловік п'ятнадцять командирів піднялося назустріч.

— Ну, товариші, тепер держіться!— сказав Щорс, показуючи телеграму.

— Що таке?— спитав комбат Кащеєв.

— Вгадайте.

— Гетьмана вбили?

— Бери вище.

— Петлюру?

— Вище!— радісно посміхнувся Щорс.

— Колчака убили?

— Вище!.. Чому обов'язково вбили?.. Ну?

— Обмундирування надіслали!

— Ні!

— Чоботи?

— Ні!

— Ну, що ж ще можуть надіслати?— задумався вголос один з командирів.

— Ніхто?.. Ех, ви... Революція в Німеччині! Командири мовчали. Ця звістка, здавалося, не доходила

зразу до їх свідомості.

— Повторюю,— сяяв Щорс,— в Німеччині революція! Тепер ми з окупантами поговоримо інакше. Ось читайте: ".Кайзера Вільгельма скинуто з престолу!.."

Всі офіцери жмеринського німецького гарнізону завмерли, коли в приймальню ввійшов головнокомандуючий німецько-австрійськими силами на Україні генерал фон Гофман.

— Офіцери,— сказав головнокомандуючий, і холодний дрож пробіг по офіцерських спинах, до того невпізнанний був голос генерала і вся його гладка пригнічена фігура.— Офіцери... імператора нема. Наша імперія впала під напором революційних сил. Ось поки що все... Катастрофу треба приховати від нижніх чинів... Пам'ятайте, ніколи доля нашої вітчизни не залежала так від України, як зараз. Вітчизна, повинна їсти, панове офіцери. Тому Україну треба тримати за всяку ціну.

Раптом затріщали двері, і в кабінет буквально ввірвалися три солдати.

— Ексцеленц! Ми, делегати...

Генерал обірвав солдатську мову коротким владним рухом руки:

— З моменту появи на цьому порозі ви — арештанти, яких треба розстріляти через п'ять хвилин!

Офіцери вмить оточили солдатів.

— Говоріть перед смертю, що ви мали сказати.

— Ми...

— Хто ми?!

— ...ввірені вам збройні сили Німеччини, дізналися...

— Від кого?!

— ...від українських більшовиків про революцію в Німеччині. Мусите, ексцеленц, негайно відправити армію на батьківщину.

— Це що, бунт?— звернувся Гофман до офіцерів.

— Це не бунт!— в надзвичайнім хвилюванні гукнув немолодий вже делегат.— На чім тут тримався гетьман? На штиках кайзера!.. Згадаєте, ексцеленц, ми загинемо тут всі!..

— Не ваше діло!

— Ні, наше!— гукнули солдати в один голос.

— Досить!!! Мерзотники... Ви зрадили саме високе, що тільки є на світі,— олтар вітчизни.

— Олтаря вітчизни в нас уже нема. Олтар вітчизни завалений нашими трупами, залитий нашою кров'ю!..

— Рруе!..** Мовчати!.. Взяти їх!

Офіцери відтісняють солдатів у куток. Але один з солдатів раптом скочив на вікно, розбив його кулаком і подав команду: — Вогонь!

В одну мить всі вікна розлетілися від кулеметного вогню. Офіцери були перебиті, а генерал Гофман піднятий на штики своїми нижніми чинами.

Щорс закінчив напутню промову невеликій групі делегатів, яку він посилав на чолі з Михайлюком для переговорів з командуванням німецького гарнізону. Розпорядження командирам частин вже віддані й засвоєні. Щорс схвильований і весь іскриться радістю, пишаючись, що може наказувати і навіть повчати.

— Радянська Україна підіймає прапор визвольної вітчизняної війни! Так, Михайлюк, і передай німцям. Передай також, що вся Росія і Ленін з нами і що гетьманові — однаково смерть.

— Єсть смерть!

— Значить, наступаємо... Так, Михайлюк! Пам'ятай, коли будеш договорюватися з німцями, обминай офіцерів. Проривайсь, де тільки можеш, до солдатських мас і крий до бога! Тільки, будь ласка, якнайменше міцних слів. Пам'ятай, що ти дипломат.

— Командир Богунського полку товариш Щорс?— пролунав раптом непривітний голос з порога.

У дверях на порозі стояв хтось, зовсім не схожий на командирів і політпрацівників полку. В самій його появі і у владній наполегливості питання відчувався приїжджий здалеку, новий, незнайомий і трохи ніби чужий.

— Будь ласка,— відповів Щорс і подав прибулому руку.

— Інспектор штабу армії Вурм.

— Як?

— Вурм. Бертольд Вурм.

— Так,— сказав усміхаючись Щорс, про щось собі думаючи.— Чаю хочете? Тільки без цукру... Ось мої командири.

Вурм чаю не схотів і холодним офіціальним тоном зразу перейшов до справи:

— На якій підставі ви не виконали наказу Наркомвійськ? Я віддам вас під суд. .

— Ніякого наказу Наркомвійськ я не одержував,— тихо сказав Щорс, і не можна було зрозуміти, чи він вдає невинуватого, чи справді наказ десь згубився.

— Ах, он як! Розумію. До речі, в штабі це також передбачали, даючи пакет. Ось копія наказу.

Щорс спокійно розірвав конверт. Навколо вже створився гнітючий настрій.

— Дозвольте оголосити.

— Прошу.

Щорс швидко пробіг очима пункти наказу, які не стосувалися безпосередньо його полку, і після короткої паузи почав читати голосно:

— "...командиру Богунського полку негайно повантажитись і направитись на колчаківський фронт. Пункт призначення — місто Самара".

Щорс склав папірець, передав його начальникові штабу і почав швидко ходити по кімнаті. Командири не зводили з нього збентежених очей.

— Цікаво. Дуже цікаво,— повторював він тихо, вдивляючись у Вурма. — Я мушу подумати!

— Прошу,— підкреслено невдоволено відповів Вурм.— У вас на Україні дуже багато думають.

— Так, так, це дуже важливо,— сказав Щорс і знову заходив по кімнаті.

Командири стояли мовчки, очікуючи розв'язки. Деякі тихо перешіптувались, вороже поглядаючи на Вурма. Вурм це почував, і йому стало ніяково.

— А скажіть, товаришу, як же буде з Україною? Нехай горить?— звернувся до нього комбат Кащеєв.

— Що значить горить? — Вурм звів голову і блиснув окулярами.

— Ви не знаєте, що робите! Народ повстає проти гетьмана і Петлюри. Окупанти грабують. Невже і далі дамо грабувати Україну?!

Командири захвилювались. Вони обурені.

— На Колчака!

— Та ви знаєте, що до Самари половина полку розбіжиться? Адже люди прийшли за допомогою. Україну визволяти треба!

— Чому Україну? А Сибір — це що?— гарячкував Вурм.

— Знаємо, знаємо... Чому?— розсердився молодий політком Тишлер. — Тому що для революції Україна важливіша!

— Це не наше діло.

— Ні, це наше діло!

— Невірно,— сказав Щорс і підійшов до Тишлера. Командири замовкли.— Сибір така ж важлива для революції, як і Україна. "Для революції Україна важливіша!.." Ох і не-второпа ти, а ще політком!— Щорс раптом повернувся й підійшов до Вурма.— А наступати все-таки будемо на Україну.

— Чому?

— Тому що віримо в народ і перемогу. А втім, сьогодні спитаю про це Леніна.

Вурм пополотнів:

— Ах, так?

— Так!

— Запам'ятайте,— сказав Вурм і, круто повернувшись, вибіг з штабу.

Щорс подивився йому вслід і раптом, широко змахнувши руками, весь просяяв:

— Кого я бачу! Батько! Партизанський Ілля Муромець!.. Хлопці, батько Боженко 15, командир Таращаиського полку |§. Хто не знайомий — знайомтесь.

На порозі стояв Боженко.

Василя Назаровича Божснка любили всі, хто не шкодував власного життя для революції. Але разом з любов'ю до нього ставилися з тим почуттям незлобивої вибачливості і навіть легкої іронії, з якою грубувата молодь ставиться до старих заслужених командирів, які не вміють чи не хотять приховувати свої людські примхи. В п'ятдесят чотири роки починати з хлопчаками революцію та ще командувати полком, не знаючи навіть карти,— це не жарт.

Літа, літа, яких тільки латок не накладаєте ви на людську свитку!.. Одним словом, батько Боженко любив пошану і горілку, а часом міг і иагаєм оперіщити. За що? За боягузтво, за недбайливість в революційній бойовій справі. Батько був дужий, горлатий і безмежно хоробрий. Таращанці його обожнювали.

— Ану, вийдіть з хати!— загримав він на привітання молодих командирів. Командири посміхнулися.— Вийдіть з хати, кажу вам! Що за народ, їй-богу! Куди не повернись, роями літають!

Командири вийшли. Переконавшись, що, крім Щорса, в штабі нікого не лииіилось, Боженко сів з Щорсом на диван. Подививши на Щорса хитрим допитливим поглядом і помовчавши трохи, він спитав тихо, намагаючись надати голосу найніжнішої інтонації:

— Миколо, ти нічого не чув?

Щорс Ні. А що?

Боженко. Так-таки нічого?

Щорс. Ні.

Боженко. Е, хлопчисько, й більш нічого. В солдатики граєтесь. Революція в Німеччині. Чув? Щорс. Не може бути?!

Боженко. Чого ж не може? Робітників скільки загубили, та не може. Теж командир!..

Щорс не витримав гри й почав весело сміятись.

Боженко (теж усміхаючись). Та ти все знаєш, падлюко! Чого ж ти мене морочиш?

Щорс. Одним словом, батьку, чарочку доведеться забути...

Боженко. Чарочку? При чім тут чарочка? Я тебе про німецьку революцію спрашую.

Щорс. Ось я про це й кажу. Ні краплі! Зрозумів?

Боженко (жахнувшись). Колю, що ти? Боже борони!

Щорс. Вірю, вірю. Зараз же їдь в Погар і чекай наказу уряду в повній бойовій готовності. Підеш наступати на Київ через Бахмач — Ніжин.

Боженко. Давно готові! Там уже вдержати не можна... Ну, бувай... (Зупинившись біля порога, Боженко оглянувся і в замилуванні похитав головою.) Ох і розумний же ти хлопець, Миколо! Тобто, не те що чарочки, крапельки ніхто не побачить! Шкуру здиратиму!!! Бувай... (Грюкнули двері Голос з сіней.) Що за народ, їй-богу! Куди не повернись, тіснота!

Боженко пішов. Щорс сів за стіл і почав працювати. Стемніло. Невідомо з якої причини за вікном почалась метушлива стрілянина. Щорс вийняв наган і поклав на стіл.

Раптом відчиняються двері, і в кімнату вриваються чотири озброєні повстанці з Роговим на чолі.

— Товаришу командир, ваші документи!

— Як ви тут опинились? Адже я вас недавно арештував,— спокійцо сказав Щорс, не підводячи голови.

— Нас випустили, пане полковнику. Ви арештовані,— дуже делікатно сказав один з молодців, тут же схопивши зі стола наган.

— Вийдіть зараз же і сядьте під арешт. Чуєте? Стрілянина на вулиці не вщухала. Хтось постукав прикладом у зачинену віконницю і гукнув знадвору:

— Ну-ну-ну! Ви оточені!

— Добре,— сказав Щорс, підводячись з-за столу.— Ось документи.

Підійшовши до шафи, Щорс відчинив її і, схопивши гранату, враз повернувся до "хороброї" четвірки:

— Геть!

Молодчики втекли.

— Це все кулеметна рота,— говорив на другий день Щорс командирам Зубову, Жихарьову і Гавриченкові.

— Так. Там у них розумники зібрались,— підтвердив Гав-риченко.

— Еге. Ось їх гетьманські шпигуни й обробили. Це вам наука. Я попереджав. До речі, Рогова піймали?

— Утік гад,— відповів Зубов.

— Шкода,— сказав Щорс і раптом розсміявся.— Ох і пугнув же я їх! "Геть!"— кажу, а бомба без капсуля.

— Пробач, Миколо. Вже почистили,— доповів Тишлер.— Тридцять чоловік вигнали з полку і десятьох відправили в трибунал.

— Так, але це ще не все. Треба ізолювати наших бійців від нестійких, боягузів, слинтяїв. Зрозумійте — днями виступаємо на велику справу.— Щорс хутко підвівся і заходив по кімнаті.— Ось написав для всіх присягу-клятву на вірність. Прочитайте і обміркуйте. Зберіть увесь полк. Попередьте бійців, що присяга буде не звичайним обрядом, а людською громадянською клятвою бійця революції.

Увесь Богунський полк стояв на колії перед скромним вокзалом Унечі. Командири вишикувались спереду.

Щорс вийняв аркушик паперу і повільно його розправив. Бійці застигли.

— Я, син трудового народу, добровільно вступаю в ряди Першого українського повстанського імені козака Богуна полку!— пролунав урочисто дзвінкий голос Щорса.— Не шкодуючи свого життя, я зобов'язуюся боротись проти гетьмана...

— Проти гетьмана!— повторив полк.

— Петлюри!..

— Петлюри!..

— ...німецьких окупантів!

— ...окупантів!..

— ...за визволення України!

— ...України!

— ...від гніту капіталізму!

— капіталізму!

— Клянусь своєю честю!— задзвенів голос Щорса у високому незабутньому хвилюванні.

І полк поклявся честю.

— ...і життям!

Бійці поклялися життям.

— ...оберігати честь Богунського полку!

— Богунського полку!— прогриміли бійці.

— Якщо я на своєму бойовому посту ображу бідного, украду, пограбую,.уб'ю...

— ...уб'ю...

— Якщо я не буду виконувати розпоряджень мого начальства і зроблюся боягузом, п'яницею і дезертиром...

...п'яницею і дезертиром...

...хай буду я розстріляний, як зрадник!

...зрадник... _ ...запроданець...

— ...запроданець...

— ...і ворог!

— ...ворог!

— Бережи-и-сь!— пролунали крики з північного боку. Бійці озирнулися.

До станції підходив паровоз. На тендері повертався Михайлюк з делегацією.

— Бережись! Міжнародний експрес! Щорс підійшов до паровоза:

— Здрастуйте, дипломати! Здоров, наркомінсправ! Як поживає революційне німецьке офіцерство?

Михайлюк. Гади!..

Брило в18. Забарикадувалися, сучі сини, меншовицьким совдепом — і ніяких. Щорс. Як солдати?

Б р и л о в. Говорити можна, але важко добратися до солдатської маси.

Михайлюк. Тільки штиком!

Щ о р с. Ну й дурень! Ти дуже мало бачив, тому такий рішучий.

Михайлюк. Та я пробував брататись, розумієш? Не дають.

Щорс. Добре, я з ними сам побратаюсь... Гавриченко! Гавриченко. Єсть!

Щорс. На село Лишичі. Приготувати населення до виступу нашого полку і братання з німецькими солдатами. Нещадименко!

Нещадименко. Єсть!

Щорс. Рушити Богунський полк в Лишичі.

Нещадименко. Єсть!

Щорс Разом з населенням рухатись далі на німецькі окопи. Жодного пострілу. Плакати, лозунги, музика!

Село Лишичі. З села виходить Богунський полк. Слідом за ним виходить народ — чоловіки, жінки, діти.

Майорять червоні знамена. Попереду полку командири і гармоністи.

Незвичайна процесія наближається до густих дротяних загороджень німецьких солдатів. Заметушились біля рогаток караули. Побігли до кулеметних гнізд кулеметники. Захвилювалися офіцери. Чути свистки команди.

А народ уже біля рогатки. Народ уже підкидає на руках німецьких вартових.

— Хай живе революція! Хай живе революція!— кричить вартовий, злітаючи над народною масою.

Народ прорвав рогатки і йде поміж окопами та густими рядами дроту. І не один, а вже кілька німецьких вартових злітають вгору. Закричали "ура" німецькі кулеметники.

Але ось поміж народом і німцями став німецький полковник.

— Хто ви такі? І що вам потрібно? З яким проханням ви сюди прийшли?

— Хто ми такі, ви знаєте,— голосно відповів Щорс і підійшов до полковника впритул,— а прийшли ми поздоровити ваших солдатів з революцією в Німеччині, про що ви, безумовно, знаєте і боїтеся сказати солдатам.

Полковник зблід.

— Наказу про революцію в Німеччині я не одержував. Я вам забороняю так говорити зі мною.

— Мені з вами говорити нема про що. Хто вас просив сюди? Які прохвости вас сюди привели? Геть з дороги! Товариші солдати німецької армії...— гукнув Щорс, звертаючись до солдатів німецькою мовою.

Загриміло "ура" і "хох"*.

* Ура! (нім.)— Ред

Щорс уже на трибуні. На трибуні під червоним прапором Данилюк, Осипов, Черняк , Гавриченко. Навколо трибуни маса дітвори, вдягненої

як попало. Найбільш сміливі з малечі вилізли навіть на трибуну і розташувалися біля ніг командира.

— Товариші богунці,— почав Щорс,— поздоровляю зі вступом на рідну українську землю!

Богунці крикнули "ура".

— Поздоровляю з початком перемог!— продовжував Щорс.— Німці вертаються в Німеччину без зброї. Зброї не дамо!

— Не давайте, дядьку, не давайте!— кричала малеча.

— Тихше, хлоп'ята... Дамо їм, товариші, сала на дорогу!

— Не давайте! Нема сала!— кричали діти.

Щорс схвильований незвичайно. Богунці слухають його з захопленням і гордістю. Здавалося, він не говорить, а горить і слова його розлітаються, наче іскри, і де б уже потім не бились богунці, в яких би шпиталях не заліковували свої рани, як би не вмирали, які б високі й невисокі пости не займали після громадянської війни, нікому вже й ніколи не забути, яким був у цю мить Микола Щорс.

— Ми тут, хлопці! Ми на батьківщині! На батьківщині! Чи є на світі сила, яка б могла зупинити нашу силу? Немає такої сили!

— Немає!— прокотилася могутная луна.

— Хай же не думають наші вороги, що ми одні. Ми тільки передовий загін великого більшовицького наступу. Хай живе громадянська війна! Хай живе народний гнів, безстрашність і перемога! Хай живе Ленін!

— Церемоніальним маршем!..— пролунала команда.

Стрункими рядами рушили богунці повз любимого командира. За богунцями пройшов німецький полк з червоними знаменами, лозунгами, оркестром і барабанами. Солдати плакали і кричали "хох".

— Поздоровляю товаришів німців з революцією!

— Ага, перелякались? Боїтесь?!— кричали діти з трибуни і стукали по стальних касках німців, що проходили повз них

— Ідіть на батьківщину! Бийте свою буржуазію і меншовиків-зрадників! Хай живе світова революція!

— Ура! Хох! Хох!— кричали німці.

За німцями проходили селяни, і Щорс вітав їх з визволенням України від ненависного ярма окупантів.

Однак, підбурювані гетьманським командуванням і клинцівськими фабрикантами, німці все ж виступили проти Щорса20, і тоді вночі богунці пустили під укіс чотири німецьких ешелони, і навіть дід Прокопенко зрозумів, що історія призначила йому високий сан гнівного судді. Всю ніч чесно, в міру своїх сил, виконував він з молоддю свої вироки, розбиваючи німецькі каски березовим прикладом своєї трьохлінійної гвинтівки тульського збройового заводу.

Коли настав синій світанок, богунців уже не було. Вони пішли далі, залишивши перекинуті німецькі ешелони і присипані першим передранковим сніжком трупи...

Сніжні чернігівські рівнини були особливо вбрані в прекрасний морозний ранок, коли Богунський полк мчав по них прямо до самого Чернігова, найстарішого міста України21.

Кружляли села праворуч і ліворуч. Вкриті інеем сільські сади та гаї іскрилися на сонці, наче в цвіту.

Іній зробив однієї масті богунських коней. Вони мчали бадьорою риссю, всі чалі, і тільки клуби білої пари над ними говорили про довгий шлях.

Обоз був великий. Його хвіст зникав далеко в сніжній долині, а попереду мчали вершники.

Ще дві великі групи вершників рухались на паралельних курсах. Кінна розвідка летіла чвалом. На сніжних наметах стояли темними статуями кінні зв'язківці.

А десь далеко попереду тікали чужі вершники, припадаючи до сідел.

Щорс любив верхову їзду і добрих коней. Його радував морозний ранок і якийсь особливий бадьорий ритм, що відчувався в кожному рипінні сідла і в кожному подиху товаришів.

— Попереджаю ще раз,— весело говорить Щорс командирам,— в Чернігові у ворога великі сили.

— Дурниця!— гукнув комбат Кащеєв.

— Підожди, підожди, буде тобі дурниця. Перед нами цвіт гетьманської армії, корпус генерала Терешкевича. Будьте впевнені, зустрінуть з музикою.

— Та хіба богунці коли питали, скільки ворога! Питали, де ворог!— крикнув Черняк.

— Ось це розмова!— сказав Щорс— Чернігів треба взяти швидко і весело. Кащеєв!

— Єсть!

— В обхід правим флангом! Зайняти з першим і третім батальйонами позицію біля мосту! Щоб ні одна жива собака не вислизнула на Київ!

— Єсть!.. Перший батальйон!..— протяжно вигукнув уже команду Кащеєв, відриваючись на льоту праворуч.

— Антонюк!

— Єсть!

— Ліва сторона в обхід! Підтягнути батальйон! Риссю!

— Нещадименко! Підеш в лоб. Другий батальйон!

— Арш!— наказував Кащеєв, виводячи обоз праворуч.

— Третій батальйон!..

Щорс стояв біля дороги, і повз нього проносилися вперед праворуч і ліворуч богунці.

— Поздоровляю з Черніговом! Бійці, героїчної смерті не бійтесь! Не бійтесь героїчної смерті, хлопці!

— Ура!— Богунці проносились повз любимого командира. У коней димилися гарячі ніздрі. І хлопці теж димилися, здавалось, не від морозу, а від сильного внутрішнього накалу. Блищали шаблі.

Задзвонили сто п'ятдесят чернігівських дзвонів. Гетьманці засипали місто кулеметним дощем з дахів і дзвіниць. Зграї переляканих ворон кружляли над золотими хрестами, а по головній вулиці рухалась синьожупанна дивізія, міцна і впевнена. Грав оркестр.

П'ятнадцять вершників вилетіли назустріч дивізії і, зупи-' нившись несподівано й буквально скотившись з коней, вдарили по дивізії з п'ятнадцяти ручних кулеметів, розстроївши всі її нерви в одну мить.

— Пане отамане, дивізія в мішку!— кричав розгублений полковник генералові Терешкевичу.— Дозвольте кинути резервний полк!

— Дозволяю!— заревів Терешкевич.— Полковнику Кучеренко!.. Кучеренко!.. Де Кучеренко?.. Кинути бронемашини в огонь!

Але було вже не до машин. На вулицю вдерлася богунська кіннота і врізалася прямо в синьожупанний натовп.

— Лягай, лягай!— кричав Щорс групі богунців, що вискочили на порожню вулицю. Кулеметники впали.

— Пожежники, поливай!— крикнув Щорс, і всі десять "льюїсів"22 вдарили по гетьманцях23, які напирали густою хвилею з-за рогу. Гетьманці попадали. Упав навіть гетьманський оркестр, що перебігав дорогу. Тремтіли срібні труби.

— Оркестр, встати!— крикнув Гавриченко оркестрові. Оркестр піднявся.— Кругом!

Оркестр повернувся.

— "Інтернаціонал", сучі сини!.. Вперед! Оркестр заграв "Інтернаціонал"24,

Місто здобуто. Щорс вже на тому ж самому мосту, через який тікали гетьманські недобитки на Київ.

— Слухайте! Гей, ви, панове гетьманці!— кричав Щорс купці гетьманських парламентерів.— Годі бігати! Нам насточортіло за вами гнатись. Давайте вже битися, або розходь-тесь по домівках.

— Та скільки ж вас там є, злодіяки?— кричали гетьманці.

— Скільки є?

— Еге-е!

— Зараз покажу!— І Щорс махнув рукою.

Шістсот богунців кинулись до Десни і швидко побігли по засніженому льоду. Гетьманські кулемети, розташовані на високому березі за горбами, не могли обстрілювати наступаючих.

Двадцять кілометрів гналися богунці за втікачами-геть-манцями. Артилерія обігнала піхоту і першою увірвалася в село.

На повному кар'єрі вилетіла богунська батарея на сільську площу і, швидко поставивши гармати, відкрила вогонь.

Піхотні лави зайняли двори. Кінна розвідка неслася вздовж вулиці і топтала ворогів, що грузли під тинами в сніжних наметах.

Деяким вдавалося перелізти в городи, і вони тікали з села навздогін відступаючим головним своїм силам. Інші ховалися в чужі сіни й хати. Але й там їх настигала животворяща громадянська війна.

Рубалися в сінях і хатах. Життя обнімалося із смертю в цей прекрасний день. Все воювало, навіть весілля включилося у війну.

Чотири пароконки з дзвониками на дугах, з рушниками на оглоблях, четверо саней, переповнених весільчанами, шукали виходу, летячи прямо повз кулемет па площу.

Співали жінки:

Ой коні, коні-ведмеді,

Чи надіятись на силу?

Чи довезете дружину?

Наша дружина не важка —

Восьмеро коней ледве йдуть,

Калинові місточки в землю гнуть.

— Годі вам воювати!— кричала весело молодиця.— Повбиваєтесь, дівчата вичахнуть.

— Не вичахнуть. Готуйте подушки!— кричали богунці.

— Трубка нуль сім!— наказував командир батареї Петро Чиж.

Обоз зупинився.

— Стій, не стріляй! Дай проїхати он до тієї хати!— кричав дружко.— Коней не лякай!

Наречена зійшла з саней і наблизилась до Петра Чижа.

— Просили батько і мати, і я прошу, і увесь рід наш просить: не цурайтеся одвідати наше весілля 2С.— В радісному хвилюванні вона тричі поклонилась командирові батареї.

— Приїдемо неодмінно!— весело відповів Петро і подав команду:— Вогонь!

Грянула батарея. Весільні коні рвонули і помчали чорт-зна-куди.

Кучерявий возииче,

Кучерявий возииче.

Поганяй коней швидше.

Не дивись, що я плачу,

Бо я баті.кіп двір бачу.

Л як свекрів нобачу,

Ще й гірше заплачу,

— Ура-а! — кричали вершники праворуч і ліворуч.

Молодий і молода, дружки й бояри і поважні сусіди сиділи за столом. А кому не вистачало місця за столом, ті сиділи на лавах, на скрині, на полу і навіть на запічку. А діти сиділи на печі і дивилися звідти на бенкет. Народу було багато. Мати підносила гостям горілку. За добрим українським звичаєм гості відмовлялися, а мати ласкаво припрошувала.

Раптом у хату влетів вихор — втанцювали прямо з вулиці богунці, чоловік дванадцять.

І ось тут, коли вдарили гопака прямо з бою та почали відколювати найдивніші коліна і брязкати шпорами так, що на столах горілка захлюпала, коли з гиком і шаблею один налетів на п'ятьох, відбиваючи всі п'ять шабель, і коли навіть дівчата цього не витримали,— тоді Павло Ткач, перший скептик на селі, сказав своїй дружині:

— От тепер я бачу, що Петлюрі кінець.

— Вітаємо молодих і весь чесний народ! Однак дозвольте спитати, а за яку таку власть ви п'єте на цьому весіллі? Відповідай, молодий!— звернувся після танцю до молодого командир батареї богунець Петро Чиж.

— Ми люди нейтральні,— відповів за молодого дружко Ткач.— Нас, так би мовити, хто завоює, того й будемо.

— Так,— відповів богунець.— Розумію. А чи не брешете ви часом перед лицем революції? Може, ви куркулі?

— Ні,— закричало весілля.— Які ми куркулі, коли в нас німці та гайдамаки півсела спалили!

— Так,— не вгамовувався Чиж.— А чи не є це якесь нахабне весілля? Може, ти силою взяв оцю красиву бідну дівчину?— розсердився Чиж, дивлячись на молодого, який йому явно не подобався.— Може, ти її не любиш зовсім? Га?.. За що воюємо, я тебе питаю? За що кров проливаємо? За любов! За шанування! Товаришу, женитись тепер треба по любові, а не крутити дівчат попом та приданим!.. Товариші, повірте мені, і тоді життя буде прекрасним, от, їй же богу, правда!— Богунець Чиж так палко вірив у те, що говорив, що, забожившись, стукнув себе кулаком у груди.

— Ой, правда, синок!— заголосила раптом Ткачиха напідпитку.— Вийшла я заміж за свого сучиного сина,— баба вдарила в плече Ткача,— загубила все своє життя, висохла вся, і мозок мій висох в роботі, в побоях, у недобрих словах, в темряві. Та все думала, як же краще на світі жити?! Ось так, як він/говорить... А, проклятий!— І Ткачиха ще раз штовхнула свого чоловіка.— Хлопці, розстріляйте його!

— Пізно!— засміялись богунці.

— Так, може, побили б? Хоч один раз! Голубчики мої! І щоб я бачила!.. Або на війну взяли.

Ось які високі розмови довелося почути нареченій, прекрасній дівчині Насті, вже повінчаній і перевезеній до свого нареченого разом зі скринею, наповненою вишитими рушниками, полотном та іншими речами.

— Ось вона, наша правда,— сказав Щорс, увійшовши в хату з трьома командирами.— Вийшли в похід — скільки нас було? Скільки боїв витримали? А дивіться, скільки зараз! Вдесятеро більше. А скільки ще буде друзів попереду!.. Доброго здоров'я!

— Здрастуйте,— відповіли гості.

— Пусти!— сказала Настя своєму нареченому і підвелася з-за столу.

Кинулись до неї мати й дружки:

— Насте, Насте, що з тобою?

— Пустіть, мамо! — крикнула Настя вже другим голосом і підійшла до командира батареї Чижа. Горда і відверта, наче зачарована царівна, що прокинулася від довгого ему, стала вона перед героєм.

— Візьми мене з собою і будь моїм чоловіком. Я полюбила тебе зразу, як тільки побачила біля гармати. Я буду битися поруч з тобою до смерті, — сказала вона, дивлячись йому в очі, і раптом поцілувала.— Як тебе звати?

— Петро,— тихо відповів Чиж.

В хаті настала надзвичайна тиша. Такого ще ніколи не було.

— Це нахабство!— закричав наречений, готовий заплакати.

— Геть, нейтральний! Не жінка я тобі! Ти ніякий, ні холодний, ні гарячий. Ішов би хоч до гетьмана, поганцю!

Чиж, збентежений, подивився на Щорса.

— Бери, хлопче. Гарна дівчина. Пізнаю кров!— сказав Щорс.

— Беріть і нас!— закричав гарний молодий парубок з великим чубом і з квітами в петлиці.

— А ви хто?— спитав Щорс

— Бояри,— ввічливо відповів хлопець, показуючи на п'ятірку таких же ввічливих і приємних хлопців.

— Добре,— погодився Щорс,— але пам'ятайте — битися так битися, до перемоги. Жалування не платимо, м'яса нема, хліба по півфунта. А за грабунки й горілку — розстріл.

— Згодні,— скромно сказали хлопці. Ви тільки скажіть нам, батьку Щорс...

— Який я тобі батько? Що за батько? Командир Боннського полку товариш Щорс!

Хлопці трошки зніяковіли і не знали, що відповісти.

— Оце мій крутолобий змій стоїть,— звернулася до Щорса стара Ткачиха, показуючи на одного з хлопців.— Так ти його бий прямо моєю рукою!

Щорс посміхнувся.

— Ви, товаришу командир, розкажіть нам ясно, що треба, і тоді ми для вас зробимо все. Тільки матері не слухайте,— сказав молодий "змій" Ткаченко.

— Не для мене, а для революції,— зовсім уже по-іншому сказав Щорс і сів біля печі.— Пам'ятайте, хлопці, фронт великий, і щодня несподіванки. Кожне містечко, яке ми будемо брати, готове перетворитися на оточену фортецю, кожна хата — в засідку, кожне горище — в кулеметне гніздо. Це і є обличчя громадянської війни. Зрозуміли?

— Зрозуміли.

— Але однаково Петлюру і панів ми знищимо. Ми цього хочемо. Розумієте?

— Розуміємо.

— І ми це зробимо. Зрозуміло?

— Так.

— Це я вам кажу. А мені сказав Ленін. Великий наш учитель. Зрозуміло?

— Зрозуміло.

— Тому не бійтесь смерті. Наші героїчні імена ніколи не забудуться людством. Зрозуміло?

— Так.

— Але коли ви в поході де-небудь образите бідного, украдете, пограбуєте, якщо ви будете п'яницями, боягузами чи дезертирами,— я знищу вас як зрадників. Чуєте?

— Чуєм.

— Як зрадників і негідників.

— Добре. Згодні.

— Все. Попрощайтеся з батьками. Виступаємо через годину.

Матері! Щорс стоїть на площі! Вже спішать до нього ваші любі діти. І нікому вже і нічому не зупинити їх. Не втримають вже їх ні сльози ваші, ні дівоча ніжність сестер, ні грізні погляди батьків. Одірвуться вони від вас неждано, загубляться в сніжній хуртовині і понесуть знамена історії по всьому світу. І хто впаде, коли, під яким містом, хто буде прославлений, чиє ім'я прогримить у віках,— не скоро почуєте дорогоцінні вісті. І не одній з вас буде приречено, треба думати, стояти біля воріт і, вдивляючись у темряву в осінні, і літні, і зимові ночі, довгі роки питати подорожніх, що йдуть вперед:

— А чи не бачили, а чи не чули?..

— Батько Боженко жене Петлюру з Бахмача на Київ. Ми з Чернігова. Не можна допустити, щоб петлюрівці й гетьманці з'єдналися в Києві в один кулак. Тому нам треба їх негайно догнати, обійти і розгромити по частинах. Чуєте?— говорив Щорс, стоячи на сільській площі перед величезною масою озброєного народу.

— Чуємо!— загриміло навколо.

— По конях і на Семиполки! Весільних рушників не знімати, молода їде з нами, значить, будемо співати. Хай же старі везуть снаряди, а дівчата бійців. Рушай!

Засвистали козаченьки

В похід з полуночі;

Заплакала Марусина

Свої ясні очі.

Не плач, не плач, Марусиио,

Не плач, не журися

Та й за свого миленького

Богу помолися

Сорок кілометрів мчав по сніжних рівнинах цей невиданий обоз і до ночі прибув в село Семиполки, де й зараз ще живе в колгоспі багато хороших богунців, а братську могилу діти вбирають квітами щовесни і слухають думи про славних товаришів, які з боями йшли колись на Київ, та не всі дійшли. Вбили їх слабодухі петлюрівці і самі повтікали чи тут же

здались до полону, так що й саме слово "петлюрівець" стало з того часу образливим.

Останній раз засідав Петлюра із своєю Директорією в київському гетьманському палаці. Вісті, одна тривожніша за другу, доносились до нього звідусіль.

Десь здалека чулися вже постріли гармат.

— Де ж радість?!— патетично вигукував Петлюра, йорзаючи з відчаю в кріслі голови Директорії.— Де радість перемоги, я вас питаю? Я! Головний отаман! Я! Я!.. Панове Директорія, треба щось робити! Ви подивіться навколо!

Петлюра скочив і застукав по столу:

— Робітники дивляться вовками. В казармах день і ніч снують більшовики! Треба щось робити конкретно! Конкретно!

— Я пропоную конкретно,— сказав густим басом один з старіших членів Директорії.— Так... Тобто абсолютно конкретно відслужити молебні по всіх київських церквах! І щоб три дні дзвонили в усі дзвони з приводу народження нашої державності. І щоб увесь народ три дні ходив без шапок і радів, радів, радів, а кругом — бов, бов, бов!..

— Дурниці ви говорите, пане професоре! Дурниці!— гаряче заперечив другий, трохи менший і тонший член Директорії й почав голосно і пристрасно доводити протилежну думку про поточні питання виключної державної ваги.— Нам треба...

— Конкретніше, конкретніше! — перебив його Петлюра.

— От-от-от!— перебив Петлюру другий член.— Треба, щоб нас визнала Америка. Розумієте? Тут до нас приїхали звідкись два

американські офіцери. Так ось абсолютно і конче потрібно якнайскоріше видати їм з сейфа двадцять мільйонів доларів. Розумієте? От тоді вони хай спробують не визнати нас!— грізно змахнув пальцем державний муж. — Не підмажеш — не поїдеш, як кажуть у нас в кооперації.

— А може, вони шахраї?— сказав третій член Директорії безнадійно сумним, розчарованим голосом.

— Хто шахраї?!— спалахнув кооператор.— Як ви смієте ображати американську націю?

Петлюра зразу ж кинувся гасити опозицію:

— Досить! Тут не кооперація. Тут Директорія! Уряд України!

— Так, але ви розумієте...

— Досить!.. Я говорю, я! Треба зібрати установчі збори, треба декларувати нашу програму. Досить плутанини! Треба, щоб фабрикант знав, нарешті, що фабрика залишається йому, поміщик — теж, заможний селянин — теж!

— Ну й пропадемо,— сказав розчарований член Директорії.— Триматися ми можемо тільки на армії, а не на фабрикантах. Почувши таку декларацію, армія піде до більшовиків.

— Так чого ж ви хочете?!— вигукнув Петлюра і, трагічно склавши губи іжицею, застиг з високо піднятими бровами.

— Я хочу того ж, що й ви, пане Петлюро,— відповів опозиціонер і, спокійно.склавши книжечку, яку він увесь час читав, погладив борідку; він навіть трошки відвернувся і став говорити через плече:— Того ж, що й ви, тільки все це треба робити поступово. І потім, зовсім не треба вживати слова "установчі збори". Краще "трудовий конгрес". Трудовий,

труд, труд... Розумієте? Щоб уже в самому слові було щось трудове. Адже більшовики під Киевом! Щорс!

— Не лякайте мене Щорсом!— розгнівався Петлюра.— Завтра в Семиполках від нього мокрого місця не зостанеться!

Невідомо, що сказав би ще головний отаман, якби не з'явився в дверях театрально вдягнений полковник і не крикнув відчайдушно на всю Директорію:

— Пане отамане, Щорс у Семиполках! Настала мертва тиша. Всі члени немов скам'яніли.

В Семиполках стояла тиша. Бій закінчився. Полонені, склавши зброю, стояли на майдані як неприкаяні. "Що ж тепер буде? Кінець..."

— Військовополонені, струнко! Командир Богунського полку товариш Щорс!— скомандував Кащеєв.

— Струнко! Командир Богунського полку товариш Щорс!— пронеслося по рядах петлюрівців, що стояли довгими рядами перед кулеметами.

— Щорс! Щорс! Щорс!.. Наближалася доля. Смерть чи життя?

Микола Щорс наближався. Стрункий, в сірій кавалерійській шинелі, з нагайкою. Петлюрівці завмерли. Ось він, страшний чоловік, що палить на своєму шляху геть-чисто все живе, безжалісний старорежимник, командир китайців, латишів, "каторжників" і "вбивць", що називались Богун-ським полком, при одному імені якого кров застигала в петлюрівських жилах і гаснув розум...

— Здорово, козаки!— сказав Щорс, зупинившись біля кулемета.— Багато...

— Три тисячі двісті п'ятдесят рядових і двісті офіцерів!— доповів Данилюк,

— Так.— Щорс оглянув лави полонених суворим, гнівним поглядом.— Звідки? Хто такі будете?.. Хто ви, я вас питаю?!

Полонені мовчали.

— А йди-но сюди!— Щорс покликав пальцем одного полоненого, який не зводив з нього переляканих круглих очей.

Блідий простакуватий петлюрівець вийшов з рядів і зупинився перед Щорсом.

— Ти хто такий? Петлюрівець повісив голову.

— Ти хто такий? Князь? Граф? Дворянин? Поміщик? Купець?

— Я... мужик, селянин,— ледве чутно пробурмотів полонений, бліднучи й німіючи.

— Так. А я робітник,— сказав Щорс,— а не царський генерал, як бреше ваш барбос Петлюра. І бійці мої теж ось робітники й селяни. І командири. А хто твій командир?

— Та він з панів.

— Так. Значить, панам отаманам самостійну Україну здобуваєш? А батько твій окупантам і Петлюрі останню сорочку віддає!

Полонений упав і гірко заридав. Його життя здалось йому загубленим навіки — ганьба, ганьба...

— Козаки!— звернувся Щорс до маси полонених голосом, повним жалю, сарказму й гніву.— Яке прекрасне слово: ко-за-ки! Українські козаки, що віками боролися за волю українського обездоленого народу, що пролили моря крові в боротьбі з своїми та польськими панами! Козаки!.. Ось козаки!— Щорс показав на богунців.— Ось вірні сини народу, революціонери, більшовики. А ви, як сказав колись наш великий поет Шевченко, "славних прадідів великих правнуки погані"30. Проти кого б'єтеся? Проти своїх братів. За кого б'єтеся?! За панів, за отаманів — ось вони!— Щорс кивнув нагайкою в бік офіцерів.— За поміщиків, за рабство. За польсько-німецьке рабство! Ось за що ви б'єтесь. Тільки ми, богунці-більшовики, сини українського народу, України до иольсько-німецького ярма не допустимо. Ми знищимо панство, як нищив його славний Богун31, на те і звемося бо-гунцями. А вас. що ви думаєте? Розстріляємо? Ні. Ми вас прощаємо. Ідіть собі!

— А куди йти?— пролунав несміливий голос з натовпу.

— А куди хочете. Ідіть до німців, до поляків, до Петлюри, додому.

— Дозвольте зостатися у вас,— почулись голоси.

— Не треба. Ідіть собі. Вертайтесь, хто хоче, до Петлюри і, якщо є у вас хоч крапля совісті перед Україною, розкажіть там всю правду, хто ми і за що б'ємося. Ідіть! — сказав Щорс і, різко повернувшись, пішов до полонених офіцерів.

— Панове полковники, вперед!

Вісім полковників вийшли з офіцерського натовпу і зупинилися перед Щорсом. Щорс оглянув їх з неприхованим почуттям подиву.

— Вісім полковників!.. Хлопці,— звернувся він до своїх командирів,— та це ж можна, я гадаю, світ завоювати!

— Будь ласка...— улесливо обізвавсь один з полковників. Промінь надії раптом засвітився в полковничих очах, але тут же згас.

— Мерсі*,— сухо відповів Щорс, суворо вдивляючись в полковничі обличчя.

Полковники були сірі. Вони загубили зброю й закон і стали ніякими. Навіть гордість, злість і жорстокість начебто зникли в цю хвилину в їх спустошених серцях. Коли б їм скомандував хто "кроком руш", вони б почали спотикатись.

— Погано воювали, дуже погано,— сказав Щорс.— А чому? Хто скаже? Чому полк робітників і селян під керівництвом прапорщика розбив певну військову одиницю, очолювану сотнями офіцерів і десятками полковників та генералів з вищою військовою освітою?

— Ваш удар був надто несподіваним.

— Ні. Не тому. Не обманюйте.

— Абсолютно вірно,— сказав полонений полковник Федоров.— Армія нікуди не годиться.

— А чому?..

Ніхто не міг відповісти. Створилась тяжка пауза.

— Дайте рядового!— наказав Щорс. Привели рядового, середніх літ селянина.

— Здрастуйте,— звернувся полонений до Щорса таким домашнім тоном, яким говорять звичайно сусід з сусідом або з добрим знайомим.

— Здоров!— відповів Щорс— Скажи своїм полковникам, чому проти нас погано воював.

— Та, бачите, кажуть, ніби більшовики землю будуть давати. А Петлюра, чорт його знає, чи даватиме, чи ні. Мабуть, що ні. Обдурює, сучий син!

— Так,— сказав Щорс і подивився на офіцерів.— Смерті боїтеся, панове, ось чому. А боїтеся смерті тому, що нема за що вмирати. Те, за що ви могли вмирати, вмерло. А коли вмирати нема за що, для чого тоді жити?

Офіцери мовчали.

— Абсолютно вірно,— тихо промовив полковник Федоров і стримано зітхнув.

— А все ж таки чому ви воювали проти нас?

— Дозвольте доповісти...— Один з офіцерів виступив наперед.— Дозвольте доповісти, товаришу командир... .

— Громадянине командир!— суворо поправив Щорс

— Слухаю. Дозвольте доповісти, громадянине командир, що ми, як ви справедливо зауважили, люди військові.

— Бачу.

— Я хочу сказати, що ми військові в професіональному, так би мовити, розумінні цього слова.

— Ну?

— Ми, офіцери... цебто, так би мовити, професіонали війни. Ми служили царю. Потім нас... е-е... найняв гетьман... Служили чесно гетьманові.

— Воно й видно.

— Після гетьмана нас запросив Петлюра... Ну... служили в певній мірі... Дозвольте ж чесно від імені всіх попросити вас послужити на користь, так би мовити, Червоній Армії.

— Он як!— відповів Щорс— Добре. Уявіть собі, пане, не більше, звичайно, як на одну хвилину, що від радості перемоги я втрачаю, так би мовити, рівновагу, прощаю вам і беру до себе в армію. Ви мене продаєте...— Щорс гірко посміхнувся.— Добре! Я не беру вас в армію. Я відправляю вас у тил. Ви тікаєте до Краснова32, до Колчака, служите йому, як ви зволили заявити, чесно і продовжуєте знищувати народ. Що ж ви будете думати про мене — більшовика, командира, борця?

— Абсолютно вірно,— повторив полковник Федоров, відчувши всю мізерність своїх сподівань і пропозицій.

— Те, що можна пробачити деяким вашим козакам, того не можна пробачити вам. Більше вам не доведеться служити нікому... В трибунал! — наказав Щорс, звертаючись до групи своїх командирів. Потім несподівано спитав полковника Федорова:— Ваше прізвище?

— Федоров.

— Чин?

— Колишній полковник.

— Що закінчили?

— Академію генерального штабу.

— Будете вчити молодь військової справи!

— Слухаю!

Після Семиполок Щорс розбив Петлюру в Димерці і Бро-варах. Петлюрівський уряд втік у Вінницю. За ним спішно тікали пошарпані дивізії й курені. В Києві залишились провокатори, шпигуни та спеціальні частини, що займались вивозом народного майна.

Підпільний більшовицький комітет спішно прибув до Броварів, і Щорс, незважаючи на стомленість дивізії, зразу ж рушив на Київ, щоб не дати грабіжникам довершити свою ганебну справу.

На Слобідці, перед мостом, богунців зустріли київські робітники. Дивізія входила в Київ з народом. Матері давали богунцям своїх дітей, і вони несли їх на руках, наче квіти. Все, що було чесного в місті, вийшло назустріч богунцям 5 лютого 1919 року.

Решта сховалася в будинках. Що творилося в багатих квартирах, нікому не відомо. Штори були спущені, і перелякана ненависть зорила на тріумфуючі вулиці тільки через вузесенькі, ледве помітні щілинки.

Дивізія рухалась з гучними піснями по Олександрівській вулиці34. Щорс і Боженко їхали поруч на добрих конях і поглядали з цікавістю на вікна. Боженко добродушно посміхався.

— Щось ми, батьку, давно не платили жалування нашим бійцям,— сказав Щорс і подивився на Боженка.— Збери-но буржуазію та поговори з нею відносно обмундирування, жалування бійцям, фуражу. Тільки, боже борони...

— Ну, що ти, Миколо, боже борони! Ніжно і обходительно, бо тут же буржуазії злізлося, як черви, з усієї України... Но-о, сатана!— раптом розсердився Боженко і, огрівши жеребця нагайкою, помчав по Левашовській вулиці35.

Частина вершників відокремилась від бригади і рушила за ним.

— Простеж за батьком,— звернувся Щорс до політкома Тишлера.— Боюсь, щоб часом не розніжився. Давай, Дани-люк, "Розпрягайте, хлопці, коні" .

Довго гриміли народні пісні на красивих вулицях української столиці. Ось вони лунають на Володимирській вулиці, і окремі звуки її доносяться до партеру оперного театру, переповненого буржуазією різних мастей.

Піднімається пишна завіса, і бачить буржуазія на сцені за маленьким столиком політкома Тишлера і двох робітників київського "Арсеналу".

— Громадяни!— сказав Тишлер дзвінким, веселим голосом.— Цього, так би мовити, числа наше червоне військо визволило столицю України Київ від зрадників народу, петлюрівських білобандитів. Ми зібрали вас, представників, так би мовити, багатих класів, для обговорення деяких потомних моментів... так би мовити, до питання... Слово для пропозиції має командир Таращанського полку товариш Боженко.

Ніхто не аплодував. У всіх немовби віднялися руки. Якийсь холод пройшов по партеру, коли у відповідь на слова Тишлера на сцену вийшов Боженко в кожусі, шапці і з кулеметом "максим"37, який тихо котився за ним, наче дитяча колясочка. Зупинившись там, де звичайно спиняються оперні співаки, Боженко відкашлявся і, надавши своєму голосу й обличчю найніжнішого виразу, почав промову:

— .Граждани буржуазія, суб'єкти! Пробачте великодушно, що змушені були дати бій під містом. Інакше як же вас, негідників,

проймеш?! (Прохання до товариша артиста обов'язково зберігати в голосі максимальну делікатність і благодушшя.) Коля Щорс, наш дорогий командир, наказав мені спитати вас,— тут голос Боженка наблизився до крайньої м'якості,— чи не знаєте ви, що це таке?— І Боженко ніжно показав на колясочку, начебто бажаючи спитати, чия це прекрасна дитина.

Жодна буржуазна душа не могла відповісти на це питання. Настала така тиша, якої не створював ні один артист від самого початку заснування театру. Весь партер і ложі бенуара буквально затаїли подих. Навіть хто мав бронхіт чи астму, навіть ті вирішили загинути, не подаючи ні кашлю, ні чихання.

— Не знаєте,— засмутився Боженко.— Ай-ай-ай!.. Ето, граждани буржуазія, кулемет. А хто його видумав? Ви! А хто цим кулеметом знищив десять мільйонів трудящих у братовбивчій війні? Хто, я вас питаю?!

Тут Боженко ненароком загнув таку міцну лайку, яку не міг би пом'якшити ні оперний оркестр, ні навіть найбільший письменник, спробуй він викласти її на папері в нетверезому стані.

— Ніжніше, ніжніше,— прошепотів політком Тишлер.

Почувши шепіт, Боженко відразу пом'якшав, і голос його наблизивсь до фальцету:

— Так ось, в розумінні цього кулемета, я й кажу,— чи не можна позичити у вас мільйонів п'ятдесят-шістдесят грошима, продуктами, фуражем? Не шкодуйте, громадяни буржуазія, бо все одно вам приходить кінець.

— Василю Назаровичу, ніжніше!— відчайдушно прошипів з президії Тишлер.

— Та йди ти к чортовій матері!— не витримав нарешті Боженко і крутонув колясочку.— Що я тобі — артист? Гроші! Білу армію, не бійсь, утримували!— з люттю закричав він в партер, але, спохватившись, відразу ж перейшов на пристойний своєму віку і стану спокійний тон:— Решту вам скаже мій політичний комісар.

Пролунав дружний сміх. Сміялися за великим, добре обставленим столом в їдальні гетьманського палацу Щорс, Іванов, Данилюк, Кащеєв, Гавриченко, Тишлер — увесь цвіт дивізії.

— Я йому шепочу: "Василю Назаровичу, ніжніше, ніжніше!" А батько: "Не жалійте, граждани капіталісти, все одно вам кінець..."

Всі засміялися ще раз. У Щорса від сміху виступили сльози.

— Чого заіржали, мальчишки?!— образився Боженко й одвернувся.

Раптом почувся сильний гуркіт.

Промчавши галопом по мармурових сходах на другий поверх, в їдальню влетів на прекрасному жеребці тараща-нець Савка Троян.

— Батьку!— сказав він хриплим голосом, осадивши жеребця перед столом.— Що робити з буржуазією в театрі? Гроші вже зібрали. Зараз буржуазія води хоче.

Всі покотилися од реготу. Боженко потемнів.

— Так що ж робити, батьку?— прохрипів Савка, стримуючи коня.

— Пустити!— наказав Боженко.

— Слухаюсь,— таращанець вирівнявсь .у сідлі, збираючись летіти з наказом.

— Стій! Куди пустити?— спитав Щорс, витираючи сльози.

— В розход, товаришу начдив!— Савка козирнув для форми і засміявся височенним, ніжним від простуди сміхом.

— Не маєте права,— сказав Щорс.— Треба випустити, з'ясувавши й допитавши кожного індивідуально.

— Миколо, а може, хай їх господь на тім світі індивідуально допитує? — спитав Боженко.

— Ні, батьку,—^ відповів Щорс,— бог богом, а анархії на радянській землі, де ми тепер господарі, допускати не можна.

— Анархії?— Боженко спохмурнів.— Якої анархії? А хто на мітингах говорив: товариші, знищимо буржуазію і офіцерів-зрадників? Ти! А тепер он як. Де я? Куди ж це я попав?

— Попав ти, батьку, в добру компанію,— сказав Черняк,—— тільки думати треба.

— Треба думати, треба й слухати, що хлопці говорять,— Боженко глянув на Черняка з неприхованим презирством.— Буржуя не чіпай, офіцера не смій, наче вони, прости господи, ангели або діти. Ані тобі бомбою, нічим. Полковників в штаби приймають. Пропав робочий клас — ось що говорять!

— Не всі ж офіцери зрадники,— сказав серйозно і спокійно Щорс.— Інша справа, не можна віддавати їм командування, але не слід же доходити й до абсурду. Учитись, батьку, у них треба, вчитися перемагати!

— Так як же я буду у них вчитися перемагати, коли я їх сам перемагаю?— майже заплакав від обурення Боженко.

— Карту!— наказав Щорс. Подали розгорнуту карту.— Ну, батьку, про це в інший раз. А зараз ось рушай з бригадою на Вінницю перемагати Петлюру. До речі, покажи, де Вінниця?

Боженко навіть не глянув на карту і відвернувся, почуваючи, що всі лукаві погляди звернені до нього. Образився старий: засміявся хлопчисько. Глянувши замість Щорса на Савку Трояна, що сидів на коні, почуваючи себе в своїй компанії, він сказав Щорсу з невдоволенням:

— Яв Вінниці і без карти був десятки разів. А по карті хай тобі офіцери показують.

— Тарас Бульба,— іронічно сказав помначштабу, колишній офіцер.

— Помовчи ти, гусак исдорізаний!— грізно забурчав Боженко.

— Так, так. Тобі б не бригадою командувати, а банно-пральним загоном.— Помначштабу явно образився.—"Геть офіцерів", а сам навіть Вінницю на карті не знайдеш.

— Знайду!

— Знайди.

— Знайду, як схочу. Саврчко, покажи йому Вінницю, хай не чіпляється,— звернувся Боженко до таращанця.

— Буду я собі очі псувати,— відповів Савка, нагнувшись з сідла.— Бердичів заберемо, а там... раз-два стукнуть — і Вінниця!

— Ну от!— хвилювався помначштабу серед загального сміху.— Ні, Миколо Олександровичу! Хай сам покаже Вінницю.

— Чудово покаже,— сказав Щорс, тактовно беручи під захист Боженка.— Будьте певні, покаже все, що завгодно. Знає він карту не гірше вас, якщо не краще. Але в кожного своя манера карту читати. У батька своя. Йому мало знати карту. Він завжди перевіряє, наскільки його командири знають її і почувають. Так-то, батьку, вірно!-— Щорс повернувся до Боженка з глибокою симпатією.— Ось проженемо Петлюру за Бердичів і організуємо для хлопців свою школу червоних командирів. А поки що використовуй офіцерів.

Боженко був переможений. Він дивився на Щорса з ніжністю, як на дорогого свого розумного сина. Він любувався ним.

— Ну, будь вони неладні, Миколо. Дай вже й мені офіцерика, тільки не більш як одного.

— Так що ж мені з буржуазією робити, батьку?— почувся раптом голос з коня. Боженко оглянувся і, наче вперше побачивши Савку в сідлі, мовчки встав, надів шапку, взяв Савчиного коня за повід і повів геть. Савка оглядався на командирів, почуваючи щось недобре. Скоро вони зупинилися в другій, не менш пишній кімнаті з прекрасними картинами на стіні.

Переконавшись, що тут їх ніхто не чує, Боженко глянув на Савку так грізно, що той зразу ж зблід.

— Ти чого, сучий сину, соромиш мене перед робочим класом? Хто тебе вчив по гетьманських покоях їздити верхи? Злізай!

— Батьку, може, дома побили б,— тихо й сором'язливо порадив Савка.

— Злізай, кажу тобі, селюк!

Савка зскочив з коня і, підставивши Боженкові широченну спину, почав удавати, що він начебто чистить ногу коня рукавом дубленого свого кожуха. Йому хотілося як-небудь замаскувати екзекуцію перед конем, бо кінь же бачить все, і тому після того, як Боженко тричі огрів його нагайкою по спині, він наполовину прикинувся, що не помічає цієї прикрої обставини.

Коли Боженко перестав "частувати" його нагайкою, він делікатно спитав, не перестаючи гладити коня:

— Вже?

— Вже,— відповів Боженко з ноткою якогось навіть піклування в голосі і, вийнявши з бокової кишені пляшку коньяку, налив чарку.

— На, запий, мурляка.

Савка миттю випив і тут же, з нагоди славної перемоги над ворогами трудящих, пустився в приємні спогади:

— А пам'ятаєте, батьку, як я в Ніжині з оцього коника дванадцятьох петлюрівців шарахнув?— І Савка засміявся з таким тонесеньким хрипом, з такими півниками і найніж-нішими дудочками в застудженій горлянці, так йому було весело і приємно стояти в компанії з батьком і коником в теплі гетьманського палацу з чарочкою, що він готовий був за одну таку мить кинутись не тільки в любий огонь, а самому чортові в зуби.

— Як же, пам'ятаю,-— ніби трохи нехотя сказав Боженко і налив Савці другу чарку.

— А в Городні, пам'ятаєте? Тих офіцериків... Ох і шарахнули ж!..

— Пам'ятаю й Городню,— зітхнув Боженко, наливаючи третю чарку.

— А в Броварах, пам'ятаєте? Ххх-х-х-х!— Дудочки заграли в Савчиних грудях на крайніх нотах.

— Ну, годі, годі,— Боженко нахмурився.— Всіх згадувати, коньяку не вистачить.

Савка миттю скочив на коня, а Боженко тим часом сам перекинув чарку коньяку і, як на гріх, невдало.

— Василю Назаровичу! Що це ви?

В розчинених дверях стояли командири, весело сміючись.

— Розстріляю!!!— крикнув Боженко на Савку і, вдаючи гнівного начальника, люто гупнув ногою.

Савка миттю вилетів з залу.

Приймальна коменданта міста переповнена. Юрмилися купки офіцерів різних білих армій.

У офіцерів були згаслі очі і непевні рухи людей, що згубили позу і характер. Приховуючи страх і смуток, вони мовчали. Старі генерали дивилися з кутків здивовано в ніщо, наче в паноптикумі. Деякі були дуже невміло переодягнені і видавали себе жахливою неправдоподібністю.

Біля кабінету Щорса стояв вартовий. Тихо, як у льоху.

— Ви б, громадяни, краще розмовляли. А то мовчите і думаєте, як би обдурити Щорса. Боже вас борони!— повчально говорить богунець.— Він всяку особу наскрізь бачить.

— Полковник Богданкевич!— почувся голос з-за дверей кабінету.

Гладкий полковник скочив як опечений і непомітно перехрестився малесеньким швидким хрестиком, ідучи беззвучно до дверей.

Щорс гнівно ходив по кабінету.

Богданкевич увійшов і зупинився біля дверей, увесь білий.

— Я вас викликав чотири рази. Ви чому не з'являлись?

— Я був хворий.

— Чим?

— Сердечним припадком.

— Роздягайтесь.

— Дозвольте прийняти смерть... одягненим.

— Роздягайтесь!

Полковник блискавично скинув бекешу, френч і сорочку.

— Три кроки вперед!

Полковник підійшов до Щорса і застиг.

— Кругом!

Полковник повернувся кругом і швиденько знов перехрестився.

— Дихайте,— сказав Щорс, приставивши лікарську трубку до широкої полковничої спини.

— Ще, ще. Дихайте глибше. Кругом... Не дихайте... Так. Дихайте... Досить. Дякую. Ви брешете, негіднику. Припадку у вас не було. Ви здорові; як віл. Ким ви були у гетьмана?

— Корпусним інтендантом.

— Падлюка!

— Пробачте, я інтелігентна людина і прошу...

— Я теж інтелігент!— ледве стримуючи лють, роздільно і тихо сказав Щорс.— Ми обоє вчились на народні гроші, скотина. Я не розстріляю вас тільки тому, що мені потрібен інтендант. Я призначаю вас помічником начальника постачання бригади. Чуєте? Марш!

Біля дверей на дивані сиділи Боженко з Савкою.

— Гей!— Боженко покивав пальцем Богданкевичу.

— Ти знаєш, хто з тобою говорив?— спитав він Богдан-кевича, коли той квапливо підійшов ближче.— Сам Щорс! Фельдшер медицини. Понімать надо, дурак... Ну, іди собі, дурнику.

Полковник Богданкевич зник. Боженко встав і підійшов до Щорса:

— Ну, Миколо, благослови на Вінницю!

Прийшла весна тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року. Прилетіла, як щаслива доля, припливла веселими, бурними потоками і розлилася по всій Україні.

Розбила щука лід у ріках39, і крига пливла в море, а по берегах річок ніжні верби і лози над водою і в воді радували людську душу. Все, куди тільки не гляне око, рухалось, пливло, летіло. Рухалась і хвилювалась вся природа.

У весняних вирах крутилася риба, і заводі стали каламутними від незліченної ікри. А в небі летіли гуси з далекого краю, а ще вище довгими ключами пливли журавлі з журавлицями, а нижче летіли і крутились чорногузи, качки і багато різного дрібного птаства без кінця й краю.

Обстріляна земля була вологою і пахла перегноєм. На сонці грілись золоті корови, а лошата у кобил були ще мокрі, з кучерявими хвостиками, вони ще хиталися біля матерів на розчепірених непевних ніжках, а на воротах і тинах сиділо дітей видимо-невидимо, і нікому в голову не спадало зимою,' що їх така сила.

Дітвора була в казна-що вдягнута — в дідівські важкі шапки, мокрі валянці, але раділа весні, теплу і звільненню від хатнього ув'язнення, і гукала, й бігала боса по нерозталому снігу, не слухаючи звичних материнських погроз і проклять.

— Дивна річ, дядьку,— сказав молодий богунець Ілля Зборовський, звертаючись до старого Прокопенка.— Де я тільки не бував, такої гарної весни, як у нашім селі, ніде не бачив.

— Весняна краса, вона, мабуть, від дитинства,— сказав Прокопенко. — Отам з нашої гори як подивишся на світ, здається, дивився б сто літ і очей би не зводив. Недаром старі люди, та не тільки люди, а й собаки навіть, годинами там сидять і все дивляться, дитинство згадують, молоді літа.

Старий Прокопенко і чотири молоді богунці стали підніматися на гору. Ще трохи — і вони в рідному селі. Згадували Щорса і дякували —

відпустив-таки на побивку. Хлопці хвилювалися і раділи. Минула втома від довгого шляху, і вони піднімалися по знайомій стежці весело і бадьоро. Ось ще кілька кроків, гірка пройдена, і бійці зупинились наче вкопані.

Від самого спуску і до церкви — третини села як не було: вигоріло дотла. Тільки обмиті лихою годиною напівзруйно-вані димарі стояли як німі свідки нещастя, а між димарями ходила одинока жінка, і зовсім близько перед бійцями, на горбі біля колишньої хати Зборовського, вмднілись могили.

Богунці не рухались. Тихо було на землі, і тільки високо в небі дзвеніло пташиним дзвоном і далеким тривожним клекотом, неначе перелітні птахи не бачили собі пристановища внизу.

Сорок дві могили налічив Прокопенко, сорок дві...

— Ось так, царство небесне, як стояли рядочком, так їх окупанти з гайдамаками і розстріляли,— сказала, підійшовши, Прокопенчиха.— Більшовицьке, мов, гніздо... Ну, а дітки по світу розлізлись, і не зібрати тепер.

Стара Прокопенчиха сумно зітхнула і подивилась на чоловіка:

— Вдень страшно, а вночі смутнЬ. Вийдеш у двір,-— ніде тобі ні пісні, ні голосу, тільки собаки виють.

— Ну, а хто ж виказав?— глухо спитав Прокопенко.

— Хто виказав? Батюшка виказав, список подав. Розсердився на Опанаса, начебто Опанас нагайкою вдарив, коли відходив. Дорогу переходив батюшка, так Опанас, кажуть, нагайкою. Може, і правда, не знаю.

— Так... Ну, ходімо до батюшки,— глухо промовив Прокопенко, звертаючись до молодого товариства.

— В церкві службу кінчає,— сказала Прокопенчиха.

— Так...

Першим священнослужителем, що помітив незвичний рух в церкві, був дяк Кирило Якимович, відомий на всю єпархію своєю надзвичайною скупістю і плодовитістю. Його чотирнадцять синів і не менше п'ятдесяти онуків теж були дяками. Дяками були його батько Іван Якимович, і дід Іван Якимович, і прадід, і прапрадід. Якщо вірити, то прадід прапрадіда, перший з династії Якимовичів, був теж дяком, воз-веденим в цей священнослужительський чин ще в шістнадцятому столітті.

Проспівавши на криласі майже все, що йому призначено під кінець служби, Кирило звернув увагу на якесь дивне переглядування пастви. Щось сталося. Що ж це могло бути? Кирило подивився в бік дверей і не доспівав. У нього раптом пересохло в горлі, і навіть окуляри вкрилися потом.

В повному озброєнні, з гвинтівкою на ремені, на тому ж місці, де завжди стояв у церкві на протязі півстоліття, стояв Прокопенко.

За ним стояло ще четверо. І було в цьому щось таке, про що краще не думати.

Ніхто, ні одна душа не кинулась назустріч героям, ні на одному обличчі здивування не змінилося природною і доречною радістю. Люди навіть не перешіптувались. Всі дивились на царські врата і чекали появи в них батюшки отця Сидора. Але отець Сидір не з'являвся. Почекали ще. Сидір не з'являвся. Ще почекали, немає отця Сидора, і тоді всі повірили і зрозуміли, що служба закінчена і чекати нічого і що, можливо, справді

краще піти, ніж "стояти і думати, чому ж не з'явився батюшка в парчевій ризі з квітами.

Сидір зрозумів усе. Він стояв, притулившись до задньої стіни іконостаса, і тремтів. Полетіти б, випурхнути в вікно горобчиком або духом святим у вигляді голуба. Утекти, заповзти б у щілинку мишкою, тарганом... Взяти чашу в руки? Ні. Прикритися плащаницею? Ні... Вийти, відмовитись прилюдно віри і тим заслужити визнання нового світу? Ні. Та й народ уже пішов. Що ж можна ще придумати... ой?

Церква була порожня. Прокопенко кашлянув і попрямував до вівтаря. Підійшовши до царських врат, Прокопенко перехрестився, постукав зігнутим пальцем в кругленьке "благовіщення" і прислухався. Тихо.

— Батюшко!

Глухий звук прокотився по порожній церкві і завмер.

— Батюшко!.. Щоб не гнівити бога і людей не бентежити, знімайте духовне вбрання і виходьте за цвинтар.

Прокопенко вийшов з хлопцями і став за церковною огорожею. Скоро вийшов батюшка і мовчки став перед Прокопенком у світському вбранні, простіше говорячи, в чоботях з рудими халявами і в теплому жилеті. Сорочка у нього була не зовсім чиста і штани застебнуті неохайно.

— Так от що,— сумовито сказав Прокопенко.— Як віддали ви на лютую смерть бідних християн ворогам революції, позбавляємо вас сану і життя, як Іуду Скаріота40. Відверніться.

Рівно через тиждень кінний загін Гавриченка влетів у Вінницю. Прокопенко і Зборовський перші увірвались на вокзал, де петлюрівці зчинили неймовірну метушню.

— Здавайтеся, вороги! Стій!

Вершники мчали вздовж величезного ешелону, що відходив у напрямку Жмеринки. Вони стріляли в машиніста на ходу і, поки не зупинився поїзд, грізно кричали з розпластаних своїх коней:

— Зупиняй поїзд!

Дванадцять дрезин, переповнених бійцями, підходили до Вінниці з Козятинського напрямку.

— Товаришу командир, з Козятииа наступають невідомі дрезини! Накажете...

Гавриченко подивився в бінокль. Дрезини зупинились. Богунці миттю розсипалися в стен і почали наступ бігом.

— Щорс!— сказав Гавриченко Дапилюку.

— Відчиняй тюрму!— закричали вершники, осаджуючи гарячих коней біля тюремних воріт.

Тюрма здригнулася від радісного крику. Розчинились ворота.. Сотні арештованих ремісників і селян виринули на вулицю. Деяких несли.

Щорс підходить до Гавриченка. Голос грізний, на обличчі усмішка.

— Хто вам дозволив брати Вінницю?

— Ви, товаришу начдив,— відповів Гавриченко.

— І тобі не соромно? Обскочив начдива.

— Ну, що робити?— виправдувався Гавриченко.— Зайняв Кордилівку, як ти наказував. Не встигли розташуватись на ночівлю, біжать з Калинівки... "Рятуйте, Петлюра ріже євреїв!" Я туди... Трупи, пір'я... Жах! Ну, прикончив банду і пішов.

— Але як ти встиг?

— А кіннотою.

— Якою?

— З кінних розвідників двісті шабель зібрав.

— Ох і змій же ти, Гавриченко!

— Товаришу командир, кіннота наступає!—доповів, підскакавши, кінний розвідник.

— Не може бути! Звідки?— спитав Гавриченко.

— Зі сходу.

— Стій! Може бути...— сказав Щорс.— Слово честі — це Боженко.

Боженко з таращанцями нісся на вокзал чвалом. Гавриченко і Данилюк стояли біля Щорса і, розмахуючи білим прапором, кричали:

— Здаємося, здаємося!

Щорс посміхнувся і теж почав гукати:

— Помилуйте, батьку отамане, здаємося! Боженко побачив своїх і дуже засмутився.

— Хлопці, та це ж богунці! Тьху!— Спинивши таращан-ців, він зліз з коня і підійшов до Щорса, який тут же почав його обнімати.

— А щоб вашого батька чорт взяв, мальчишки! За вами скоро нікуди не встигнеш. Ну, що за напасть! Миколо, дай мені хоч Жмеринку взяти.' Хлопці ображаються.

Ця розмова відбулась уже в штабі, в приміщенні вінницької гостиниці "Савой", де розроблювався план дальшого наступу.

— Бери,— відповів Щорс і схилився над картою.— Дивись, ось Жмеринка, Літин. Так ти...

— Та що ти мені карту тичеш! Ти мені заданіє давай, а не карту!— розсердився Боженко.

— Ну ось, я й даю,— сказав Щорс.

— Миколо!— звернувся до Щорса Гавриченко.— Жмеринку взяти не так легко. Дозволь мені одночасно з батьком наступати з кіннотою через Літин.

— Та не треба... Миколо, скажи цьому молокососу, щоб не приставав до мене.

— Ну, добре,— сказав Щорс,— бери сам, тільки пам'ятай мою умову: якнайменше втрачай людей. Чуєш?

— Ну, що ти!

— Обережно вступай у бій. Але коли вже вступив, поводься так, щоб ворогу було страшно.

— Слухай, кому тй говориш!

— Не заривайся. А коли візьмеш, менше пускай в розхід. Це не завжди досягає мети.

— Та добре, добре,— відмахувався старий від надокучливих розмов. "Про що тут говорити, коли й так все абсолютно ясно. Треба поспішати", — подумав ІЗожеико і з рішучою готовністю до дії, яка ніколи не кидала його, встав. Встали всі.

Щорс підійшов до Божеика:

Ну, батьку, рушай, коли вже сам захотів. Бажаю успіху. А коли загинеш, не ображайся. Зостанеться слава на весь світ.

— Та добре. Там уже побачимо, що зостанеться... Гайда! І Боженко вийшов. За ним вийшло четверо його командирів.

Через кілька днів, багатих найскладнішими подіями, Боженко раптом знову з'явився до Щорса у вагон:

— Забрав!

— Що?— спитав Щорс.

— Забрав, кажу, Жмеринку! Бар забрав! Забрав Кома-рівці!

— Хлопці, що робиться!— гукнув, зрадівши, Щорс.— Василю Назаровичу, та ти не батько, а справжній червоний генерал.

Боженко не любив цього не модного в той час слова.

— Я знаю, ти пожартував, Миколо. Але вже коли так, зви мене краще бригадиром.

— Добре. Так от, товаришу бригадир,— сказав Щорс і, сумовито посміхаючись, підійшов до Боженка.— Віддай назад.

— Що?

— Віддай Комарівці і Бар.

— Відступати? — Боженко спалахнув від обурення.— Ти що, здурів? Перед ким? Більшовики не відступають!

— Чому? Хто сказав? Часом можна і відступити, коли треба.

— Та кому ж це треба, дозвольте вас спитати?

— Нам треба. Революції треба!— сказав Щорс.

— Тьфу!— Боженко сів на диван і жалісно закивав головою: пропала робота!

Всі засміялися. Боженко образився і відвернувся.

— Так... Як же бути?— спитав він після паузи.

— Будь більшовиком,— сказав Щорс і відійшов до штабного апарата. Щось тривожило його. Тільки Боженка в цю хвилину хвилювали свої прикрості, тому він не помітив душевного стану свого друга і з докором подивився йому вслід.

— А яким чином ви взяли Бар і Комарівці?— тихо спитав Боженка один з штабних працівників.

— А там Кравчук, спасибі йому, нажав від Котовського41. Та жмеринські залізничники. Потім мій помічник Сашко Ка-лінін... Даром що офіцер... Слухай, Миколо,— звернувся Боженко до Щорса і важко зітхнув, — коли мене десь уб'ють, признач бригадиром Сашка Калініна. Золота людина!.. Ах, людина!..

Почав працювати телеграф:

— Жмеринка. Біля апарата Калінін.

— Вінниця. Біля апарата Щорс. Отамани Коновалець і Оскілко наступають через Коростень на Бородянку. Київ під загрозою. Посилаю туди Гавриченка з богунцями і ні-жинцями. Черняк з новгородсіверцями підступив до Житомира в районі Буда-Дубковецька. Десятий полк не витримав натиску Петлюри і відходить на Бердичів. Очевидно, Бердичева йому не втримати. У випадку захоплення міста Петлюра піде через Козятин на Житомир, у тил ніжинцям, богун-цям і новгородсіверцям. Негайно вантаж полк в ешелон і рушай по маршруту Жмеринка — Вінниця — Бердичів. Завдання: утримати Бердичівський вузол... Ось тобі й Бар!., сказав Щорс, звертаючись до Боженка, і пройшовся по вагону, диктуючи телеграфісту наказ.

Боженко сплюнув. Командири не зводили очей з начдива.

— Я з двома бронепоїздами і бердичівськими комунарами буду обороняти станцію. Батьку Боженко... слухай, бригадир, це для тебе,— сказав Щорс і схилився над картою.—...З п'ятим і шостим полками форсованим маршем рушити...

— На Венгрію!— раптом несподівано голосно і рішуче підказав Боженко.

— На Шепетівку!— поправів Щорс старого під загальний регіт.— Все! Виїздимо. Так-то, товаришу комбриг!— Щорс любовно погладив Боженка

по плечу й озирнувся. Всі пішли.— Сьогодні вранці розкрив свій чемоданчик... Костюм білий, літній... Смішно! І нащо я його вожу? Коли ж ми його вдягнемо, батьку? Де-небудь в Криму. Небо блакитне. Море блакитне...

— В Криму Денікін42 гріється.

— Нічого. Коли-небудь доберемось.

— Ти що? Спеки захотів? Ось тобі буде спека в Бердичеві.

— Ой, буде, батьку,— засміявся Щорс. Почувся стукіт у двері.

— Увійдіть!

Увійшов начальник штабу:

— Поїзд відходить.

— Добре.— Щорс рухом руки наказав начальникові вийти,— Прощай, батьку.

— Прощай. Вони обнялися.

Поїзд Щорса мчав на всіх парах до Бердичева, де вже кілька днів вогнем і кров'ю вирішувалась доля Києва. Петлюра зібрав свої кращі сили в один кулак і сам повів їх на Бердичів.

Отаманові курені билися, як ніколи. П'ять броньовиків і тридцять дві важких і легких гармати стрясали місто най-жорстокішим вогнем і ревом.

Отаман знав, де треба було дати генеральний бій Щорсу. Саме тут, під Бердичевом, бо жодне місто не здатне було надихнути курені і

розпалити пристрасть до перемоги до такого градуса, що навіть застарілий страх перед ім'ям Щорса не діяв уже на тих, що наступали.

За штиками богунців, киян і таращанців кожен "лицар" бачив Бердичів. Жадоба перемоги множилася на жадобу грабунку єврейських крамарів, лють вогню — на пристрасть насильства над єврейськими дівчатами. Блиск мідних підсвічників і срібних ложок, золотих перснів, браслетів і грошей, які можна буде виколупувати штиком із скринь, печей, подушок, безкарна темна розправа і тьмяна свідомість безнадійності своєї справи, і знову, і знову підсвічники й ложки — все це носилося гарячим маревом перед очима лютих куренів.

Здригнув Київський полк. Не витримали молоді, недосвідчені в боях юнаки, прогнули лівий фланг, зламали, почали відступати, і нікому вже було зупинити, нікому було підтримати занепалий їх дух.

Кращі бійці розстріляли вже всі призначені їм за життя патрони.

Яків Загумениий — комвзводу з Всркіївки, Ніжинського повіту, лежав з простреленим серцем. Командира Безкоро-вайного, київського коваля, його товариша коваля Покиньбо-роди, синявського пастуха Пархома Лободи, Гната Муромця,

Григорія, Савки, Федора й Кузьми Кривоносенків і багатьох інших київських, городнянських, ніжинських, борзенських та інших, старих боями та молодих віком, бійців уже не було в живих. Багато з них були розірвані на шматки снарядами, деякі лежали, наче вві сні, а в командира четвертої роти Романа Даниленка навіть очі були відкриті, наче Роман дивувався відступу товаришів і своїй ранній смерті.

Лівофлангові роти почали тікати. Гайдамаки увірвалися в місто.

Бійці кинулись на вокзал, шукаючи рятунку в ешелонах. Сотні снарядів пролітали над головами кудись у далечінь за бідняцькими

душами. Важкі бризантні вибухи піднімали гейзери землі, димували розбиті склади, а ще вище в бурих прогалинах вітер гнав страхітливу хмару кінноти, освітлену багровим світлом призахідного сонця.

Гуркотіли броньовики.

До вокзалу під'їхав поїзд Щорса.

— Стій! Куди? Від кого тікаєте? Від Петлюри? Щорс кинувся з тендера в натовп:

— Подати командира!

Командир полку стояв перед Щорсом:

— Товаришу начдив, величезні втрати!..

— А ти чому живий, сучий сину? Людей лякати?! — І Щорс навмисне, щоб усі бачили, оперезав комполка нагайкою.— Товариші, вперед! За мною! Вперед!

— Ура! Ура! Хай живе Щорс! Дайош Петлюру! І полк кинувся в контрнаступ. Билися до ночі. Вночі до станції підійшов ешелон новгородсіверців.

До ешелону прямо з бою прибув Щорс з "льюїсом" на плечі. Назустріч йому Черняк і Слинько, веселі командири новгородсіверців.

— Спасибі, Черняк! Спасибі, Слинько!.. Товариші новго-родсіверці, оголошую мітинг відкритим. Товариші новгородсі-верці, чи всім зрозуміло, за що боремось?

— Всім! Всім! Всім! Смерть Петлюрі!— загриміли новго-родсіверці з вагонів.

— Оголошую мітинг закінченим! За мною!

На правому флангу величезні лави петлюрівців ішли відкрито. Жменька богунців, мокрих від трудів і жаги і чорних від бруду й частих перебіжок, впала в стару канаву — немає вже снаги.

— Кінчено...

— Щорс... Хлопці, Щорс! Товариш начдив!..

— Тихо! Дивитись на мене...

Щорс з'явився несподівано з групою кулеметників і впав поруч.

Показались перші лави петлюрівців. Вони скочувалися в балку з гвинтівками наперевіс, все ближче, ближче.

— Товаришу начдив, вогонь...— прошепотів кулеметник Павло Радецький, гарний юнак шістнадцяти років.

Щорс погрозив йому пальцем:

— Дивитись на мене! Тихо... Тихо... Замріть... Ворожі лави вже так наблизились, що втриматися не можна.

— Ну, товаришу начдив, вогонь... Ось їй-богу,— не терпілось Павлові: дуже близько супротивники,— Ну, вогонь же, товаришу начдив, що ви робите?..

— Вогонь!— наказав Щорс

Кулемети вдарили по петлюрівцях з сорокаметрової дистанції...

— Комдив! Щорс! Товариш Щорс!

— Так, так, хлоп'ята... Я тут!— Щорс з'явивсь серед нової групи.— Що, душно?

— Товаришу начдив, скажіть, переможемо чи ні?— спитав боєць Лобода і впав мертвий.

— Переможемо! Вже перемагаємо!.. Вперед! За мною, вперед!

Вулиці Бердичева. Все здригнулося від гуркоту, тупоту копит і людського крику. Билися в заулках врукопашну, вручну.

— Ура! Дайош Петлюру!— гримів Другий Богунський батальйон, який вів Щорс у тил ворога.

— Товаришу начдив!.. Спасіть...— простогнав поранений Павлик Радецький і впав непритомний в обійми Щорса.

— Передай Калініну: зайняти Лису гору, що б там не було...— наказував Щорс ад'ютантові, тримаючи Радецького в руках.— Передай Черняку: відбити вокзал!..

Вокзал був завалений трупами. Броньовик стрясав повітря гарматним ревом, просуваючись прямо.

— Куди, куди?— закричав Щорс і під самим носом у броньовика перевів стрілку.

— Товаришу командир, людей немає. Задавила артилерія.

— Поранені є? Став поранених!

Біг, озброєний ручним кулеметом, вздовж лави. Лава вся припала до землі. Один боєць схопив його за ногу й повалив на землю.

— Ви чого тут ходите?

— А що?

— А те, що вб'ють, тоді що ми будемо робити?

— Пробач, не буду.

Вечір. Тиша. Штаб.

Входить Щорс, чорний, як земля, мокрий. Входить, хитаючись, в крихітну кімнатку й оглядається навколо, не впізнаючи вже ніби ні кімнати, нічого.

Випав з рук кулемет.

Не почув гуркоту. Скинув шкіряну тужурку. Відкрив кран і з стогоном підставив голову під холодний струмінь. Ллється вода: "Так, так, так—що ж мені треба було?.." Згадав:

— Данилюк!

— Що?— пролунав голос з другої кімнати.

— Пиши.

— Єсть!

— "Дорога дружино. Пишу тобі з Бердичева. Я дуже сумую за тобою. І ось маю нагоду тобі написати. Тут відбулася заминка... словом, для спасіння Києва всі погляди були звернені на нас. Я взявся за справу. Петлюра..." Написав Петлюра?...

— Написав, хай йому добра не буде,— відповів Данилюк. Кінець листа він диктував, сидячи на вузенькій похідній

койці. Притулившись до стіни і широко розкривши очі, він ніби вдивлявсь у грізну картину кривавих подій.

— Так... "Петлюра на броньовиках підвіз переважаючі в багато разів сили і зігнув наше ліве крило. Наші полки не витримали і кинулись тікати. Приїхавши, я зразу зрозумів, чим це може скінчитися. З великими труднощами зупиняю втікачів, веду їх у наступ, вибиваю його і дуже сумую за тобою. У нього було п'ять броньовиків і тридцять дві гармати різного калібру. Місто переходило з рук у руки кілька разів. Є вбиті й поранені.

Я, дорога, ти знаєш, не люблю писати. Але коли вже я пишу тобі, то... уяви, що тут було. Крапка. Я назвав це "Бердичівським жахом". Тут все змішалося докупи — і наші, й вороги. Петлюра кинув на мене все. Бій продовжувався дев'ять днів. До кінця бою у мене залишилося живими сто сімдесят п'ять чоловік і три гармати. Але я був глибоко переконаний в перемозі і переміг його..."

Останнє слово Щорс уже не вимовив, а якось ніби видихнув і замовк. Він заснув сидячи.

Затихла друкарська машинка. Данилюк довго дивився на свого командира.

Зараз почнеться сцена, перед написанням якої хочеться звернутись до художників, операторів, асистентів, освітлювачів,— до всіх, хто повинен розділити зі мною складний труд створення картини.

Приготуйте найчистіші фарби, художники мої. Ми будемо писати відшумілу юність свою.

Перегляньте всіх артистів і приведіть до мене артистів красивих і серйозних. Я хочу відчути в їх очах благородний розум і високі почуття..

Декоратори, розташуйте їх у народній школі на підлозі, на лавах, на столах на фоні земних півкуль. Поранених перев'яжіть свіжими бинтами, покладіть їх у ряд, і шаблі покладіть поруч. Хай відпочинуть вони після довгих кривавих трудів. Вдягніть їх відповідно дорогим спогадам про початок нашої епохи.

Освітіть їх, оператори, чистим світлом, щоб усе прекрасне, що пронесли вони по полях України, відобразилось на їх обличчях повністю і передалося глядачам, і хвилювало серця нащадків високим хвилюванням.

Хай це буде світ вечірній, тихий, як перед святом після довгих трудів.

Хай вони мріють. Не треба їм ні їсти в цей час, ні пити, ні курити, ні зашивати поношений одяг. Не треба звичайних слів, побутових рухів, правдоподібних подробиць. Приберіть геть всі п'ятаки мідних правд. Залиште тільки чисте золото правди. Не опускайте їх в побут. Є війна. Є перемога і відпочинок поміж битвами. Товариші артисти, є перемога, і ви її героїчні виконавці. Я горджуся й захоплююся вами.

Вдивіться в себе,— як невпізнанно змінилися ви всі! Так недавно відірвала вас доля від мирної праці, весіль, вечорниць і так багато повідала вам на історичних шляхах України. Як піднялися ваші наміри над побутовими латками, їжею та іншою грою з речами! Які виразні ви самі по

собі! Ви — цвіт народу, його благородна юність на гірському привалі. Тихше! Хай ніщо не відвертає вашої уваги. Зараз ми будемо вкладати в уста артистів слова, які навіть не приснились би на чернігівських лугах ні їм, ні їхнім нащадкам цілі, можливо, століття, не поклич їх до подвигу грім пролетарської революції.

— Ну, добре,— тихо почав немолодий уже кулеметник Василь Титаренко і подивився на товаришів.— Говорять, приміром, бога немає... Природа. Ну, а природу, її ж хтось та створив. Значить, воно щось, очевидно, є.

— Можливо,— зауважив Радецький, що лежав біля стіни на фоні східної півкулі.

Щорс тихо увійшов до кімнати разом з Петром Чижем. На ньому була чиста біла сорочка і шинель наопашки.

Присівши на шкільну лаву, він зразу ж опинився в центрі рідного кола. Всі, крім поранених, підвелись і присунулись до нього.

— От поясніть мені, товариші,— сказав один з командирів, прислухаючись до внутрішнього свого голосу.— Іду, приміром, в бій. На двісті кроків б'ю петлюрівців з нагана. Побажаю: падай, падай, падай! Падає. Завжди. Майже не цілюсь.

— Окомір точний.

— Ні, не те,— сказав Черняк і присунув свій табурет до Щорса.— Ось у мене, Миколо, те ж саме. Розстрілюю кулеметну стрічку, останню. Навколо пекло, у скронях стукає. Вже треба бомбу, та швидше. Одну, другу, третю! Ух!.. І раптом побажаю: журавлі, пролітайте в небі! Дивлюсь угору...

— Летять!— підхопили богунці і підвели голови.

— Летять! От їй же богу, над самісіньким боєм!— Черняк розкрив руки і закинув голову вгору, немов побачивши у височині журавлиний ключ.

— І в мене те ж саме, товаришу начдив,— сказав Петро Чиж здивованим напівшепотом.— Іду в розвідку, так. Річка. Луг. Туман. Тихо... Побажаю: прокричи, деркач! Кричить — дер-дер, дер-дер... Я на небо: зоре, падай!

— Падає?— захоплено прошепотів Павло Радецький.

— Падає! Згадую Настю: Насте, приснись! Сниться.

— А мені сниться, що я літаю,— сказав Павло.

— Ну! Льотчик обізвався...

— А раз приснилось,— признався далі Павло, широко розкривши здивовані дитячі очі,— начебто я особисто звільнив увесь світ від ярма капіталізму.

Ніхто не посміхнувся, почувши сон Павла. Навпаки.

— І мені, і мені, і мені,— тихо дивувались богунці, поглядаючи один на одного.

— А мене, товаришу начдив, куля не бере.— Молодий чернігівський "змій" Ткаченко сидів на підлозі перед Щорсом в білій сорочці і не зводив із свого начдива гордого схвильованого погляду.— Наступаємо на окопи. Іду. Кулі свистять, свистять, аж лоскочуть! А я, товаришу начдив, так хочу перемогти, так хочу, так хочу!— Голос Ткаченка затремтів від грізних бажань, і сам він увесь здригнувся і випростався.— Кажу: куле, не чіпай, не чіпай, не чіпай! Не чіпає. Лоскоче, але не чіпає. Скажіть мені, що це? Правда?

— Правда,— сказав Щорс і повільно обвів очима всіх.— Раз у тисячу років куля не повинна брати людину Це безсмертя.

Всі затамували подих і не зводили очей з командира. Всіх обняло одне почуття.

— Історія заворожила нас, хлопці,— мрійно і сердечно продовжував Щорс, дивлячись кудись в далечінь, у майбутнє.— От я теж часто думаю, — прошумлять роки, завершиться революція, і заживуть люди-брати на землі. Скільки ж казок про нас перекажуть, скільки пісень проспівають про нас! Тихими вечорами та зоряними ночами, де-небудь під Черніговом, над чарівною нашою Десною, будуть співати інтернаціональні хлопці з дівчатами. Проспівають і замовкнуть. Пролетять журавлі з теплого краю...

— Тоді всі краї будуть теплі.

— Будуть. Ніжно обніме тоді яка-пебудь кароока дівчинонька свого чубатого генія і скаже: "А тепер заспіваймо старовинних народних пісень про велику революцію". І почнуть вони, хлопці, співати про нас.

— Що ж саме?— прошепотіли богунці.

— І воскреснемо ми,— сказав Щорс, переносячись думкою в далекі грядущі століття.— І повстанемо з сивини століть, і пройдемо перед ними могутнім строєм, повним урочистого ритму й краси, тверезі, хоробрі, без лайки, без підлабузництва і зрадництва. Пройдемо за Леніним такими достойними, простими товаришами, що якби можна було все це уявити собі зовсім-зовсім ясно, ох, багато хто заплакав би сьогодні в тузі, що не так проніс через життя свої рани і голову свою ніс не зовсім так!.. То будуть народні пісні.

Поранені лежали з забинтованими руками на грудях і, широко розкривши очі, думали свої потаємні думи.

— Як же треба дорожити життям, хлопці!— Щорс зітхнув і, посміхнувшись, подивився на тих, що сиділи спереду на шкільній лаві. —"О мій любий, яка велика була епоха і які казкові люди",— зітхне дівчинонька і, мрійно дивлячись вперед, побачить когось, скажімо, ну...

— Чижа,— підказав Радецький. Всі мрійно посміхнулись.

— Так. "Скажи мені, сіроокий, які ви були?"— начебто спитає тихенько вона,— сказав Щорс і раптом повернувся до Чижа.— Що ти їй скажеш?

— Та що ж говорити...— зніяковів Чиж. Поранена рука його була сповита великим бинтом, і він тримав її на грудях, наче сонне дитя. І лоб також був забинтований,— Не знаю я, що говорити.

— А ти скажи, не викручуйся,— наполягав Черняк.

— Ну, скажу що-небудь. Скажу — були всякі,— подумавши трохи, відповів Чиж.— Були п'янички і ці... ледарі та всякий недисциплінований елемент. Були й інші сучі сини, скажу. Але більшість, скажу, була хороша. — Рухом плеча Чиж поправив шаблю і теж по-своєму суворо подивився в далечінь, поринаючи духовним поглядом у віки до ніжної красуні своєї.— Більшість, скажу, була така, що не тільки в газетах вичитувала, хто вона сьогодні і куди піде завтра, а в згасаючих зіницях ворога, та на кулеметних стрічках, та на лезах шабель читала ленінську програму життя й смерті в кожному місті, в кожному селі!— Чиж блиснув очима і грізно поправив кеслухняну шаблю здоровою рукою.

— Ух ти!— здивувався Черняк, не пізнаючи Чижа.

— Так-так, скажу! І все, скажу, во ім'я вас. І нерідко, скажу, сини одержували батьківську кулю в голову і самі стріляли в батьків з парабелумів і наганів, і не вважалося це, скажу, ні синовбивством, пробачте за грубий вираз, ні, як би сказати по-нашому, по-тодішньому,

батьковбивством, а звалося просто: син проти батька, батько проти сина, треба, так треба,— час такий. Такий, скажу, був час, що революція вибухала з народних грудей, як кашель або вогонь з вогнеди-шачих гір! Так що співайте, скажу, про нас на здоров'я і вибачайте, що були не дуже красиві.

Прекрасний був Чиж у цю хвилину, прекрасна була кожна його риса і кожний рух.

— Бідні були, скажу, і дуже сердиті, бо зла назбиралося на нашу голову сила-силенна за сотні літ... Один Петлюра, гад, чого вартий! А тут ще різні ці... гетьман та інші дрібні банди... Ух, гади!.. Товаришу начдив, ну що я їм, їй-богу, скажу?— прийшов раптом в себе Петро Чиж, зовсім засмутившись.— Я не оратор для таких розмов.

— Товаришу начдив,— почувся голос Титаренка,— а чи правда, що після війни ви хочете всю землю засадити садами?

— Правда,— сказав Щорс і замислився. Запала тиша.— Взагалі, я гадаю, буде зовсім інше життя, зовсім інше. А чому всю земну кулю, справді, не перетворити в сад? Це так просто..

Бійці сиділи немов зачаровані, і вся земля перед ними зацвіла яблуневим цвітом.

Тоді Титаренко розпочав високим дзвінким голосом:

Світи, світи, місяцю, гей, гей!

Ще й ясна зоря, та гей, гей, гей!

Хор бійців підхопив пісню, і раптом здалося усім, що розсунулися шкільні стіни і вони в'їжджають з широких просторів у рідні села свої, і люди радіють їм під рідним небом.

Просвіщай доріженьку

ж на край села...

Раптом розчинилися двері. На порозі політком:

— Депеша! Під Царицином наші б'ють білих!..43

Серед полів село Високе над водою потонуло в зелених садах та тихих гаях. Праворуч — молочна ярина з пасіками, ліворуч — золоті хліба. А над селом гримить пісня — вступають богунці.

Аж до того дворика,

Де живе вдова...

Загорілі молоді обличчя припорошені золотим пилом степових шляхів. У хлопців біліють зуби і марлеві свіжі бинти на головах і руках. Дехто кульгає, спираючись на товаришів. А поранених важче везуть на навантажених снопами й сіном возах.

Навколо богунців роями носиться дітвора. Увесь народ вийшов їм назустріч.

Жінки розставляють на майдані столи з білими мережаними скатертями, ставлять борщ, хліб, картоплю, молоко — кисле й солодке. Ставлять сметану, сир, вареники, й товченики, і мед прямо мисками — гречаний, темний у сотах і просто мед, і яблука, й сливи. А одна бабуся поставила мисочку вареної нечищеної картоплі, і ніхто потім в селі не докорив їй і не посміявся з неї. Не була вона ні скупою, ні єхидною, а була доброю і чутливою, та велика бідність як упала на неї сто літ тому, так і протримала до приходу богунців.

Цікаві дівчата вибігали з-за хат і дворів у святкових спідницях і намисті, старі діди, баби і чоловіки — всі поспішали назустріч богунцям.

А по селу розливалися пісні, і бійці з народом сідали за столи.

— Спасибі вам, товаришу командуючий, і всьому червоному війську,— сказав старий Трохим Лобода, підійшовши до столу, біля якого зупинився Щорс— Щоб же жила вона, наша Радянська Україна, доки світ стоїть. А вам, синку, нехай господь щастить і благословить.

У Лободи тремтів голос і на очах були сльози. Тремтячою рукою він налив чарку горілки і підніс її Щорсу.

— Спасибі, батьку, за ласку Горілки не п'ю і бійцям не дозволяю.

Не п'єте? А як же воювати без горілки?— здивувався жилавий, з надзвичайно задирливими очима дідок, на прізвище Вернигора, відомий на всю округу своїми жартами. Нічого особливого в ньому начебто й не було, але без сміху ніхто чомусь не міг дивитись на нього.

— Пробачте,— сказав Лобода, передаючи Вернигорі пляшку.— І добре робите. А що вже петлюрівці тут її випили! Просто як гуси воду. Казали, без горілки воювати страшно.

— Нічого,— Щорс посміхнувся.— Ми їх і без горілки знищимо.

— Рятуйте! Рятуйте!— пролунав раптом здалека жіночий крик.

— В чім справа?

— Ой боже мій, грабують!— кричала стара Олена, пробираючись крізь натовп до Щорса.

— Хто?

— Ваші... рушника і черевики потяг, щоб йому добра не було!

Командири помітили, що за старою чотири червоноармій-ці вели вже й злодія.

— Пізнаєте?— спитав Щорс, показуючи на злочинця.

— Він!

— Ах ти злодюга!— гукнула стара і кинулась до злодія.— А я йому, шибенику, ще молока дала... Ось і рушник...

— Розстріляти!— гнівно наказав Щорс

Юрба бабів, дівчат і дітей шарахнулась з переляку вбік.

— Розстріляти?— Олена розгубилась.— Кого?

— Падлюку і негідника, що ганьбить ряди Червоної Армії.

— За що? За рушник?— перелякалась Олена.— Та що ви, з глузду з'їхали, господи прости! Та я йому ще два таких дам, хай витирається на здоров'я, ледащо!

— По зраднику і грабіжнику!— пролунала команда.

— Ой, рятуйте!— заголосила Олена і кинулася рятувати свого злодія.

— Рятуйте, люди добрі! Вбивають! Вбивають! Ой, не стріляйте, розбійники! Ой, щоб же мені, окаянній, та язик відсох! О-ой!

— Одставить!

Щорс стояв біля столу. Гнів уже минув, поступившись місцем жалю й симпатії до старої Олени.

Коли грізні судді опустили гвинтівки, Олена радісно заплакала і, схопивши своєю слабкою рукою злодія за чуба, почала бити його, наче винуватого нерозумного онука. Тут уже всі зареготали, навіть покараний.

— А ми до вас, товаришу Щорс, з делегацією,— промовив Лобода.

Група селян стояла перед Щорсом. Це були великі сіроокі літні чоловіки. Багато страшного і вже забутого могли б розповісти вони про свою молодість, розвіяну по петербурзьких казармах, по Сибіру, по сопках Маньчжурії, по океанах. Та й не тільки про молодість. Про бідність і нужду, про пана й жандарма, і про карпатські могили синів44, і про могили синів, закопаних окупантами та гайдамаками живими в землю тут же, в рідному селі. Темної ночі припадали вони до синовніх могил, і ні одна сльоза не була пролита в цю ніч. Тільки кров закипала в благородних бідняцьких жилах.

— Приймайте разом з хлопцями в дивізію нас,— сказав Лобода, рекомендуючи Щорсу своє товариство.— Ось Максим Сірко, вахмістр лейб-гусарського її імператорської величності полку. Старший унтер-офіцер кінногвардійського його імператорського височества світлійшого князя Михайла Олександровича полку Платон Шерстюк. Микита ІЇІер-стюк — унтер-офіцер уланського її імператорської величності государині імператриці Марії Федорівни полку. Тереш-ко Шерстюк — вахмістр кірасирського кінногвардійського полку. Петро Шраменко, Гордій Горлиця — кірасири його...

— Кавалерія. Добре!— посміхнувся Щорс.— Ну, а де ж ваші коні?

— Коней немає. Пробачте, безкінні ми, так би мовити, біднуваті люди. Там є конячки, але щоб справжніх коней... нема і в заводі.

— Дисциплінарного батальйону його величності молодший каторжник Омелян Вернигора! Бажаю битися з Петлюрою!— Вернигора став струнко перед Щорсом і промовив ще кілька слів, не зовсім придатних до написання. Всі засміялися.

— Куди ти, стара собако?— раптом заволала Олена і знову кинулася до Щорса.— Синочку мій, не бери його. Він же у мене такий п'яничка! Все військо тобі перепсує. А брехун!..

— Геть, донощиця!— закричав Вернигора.— Пожалілась на солдата, тепер хочеш мене зганьбити! Товаришу командуючий, це моя жінка, прошу її не слухати.

— Пасіка гниє...— молила Олена Щорса.

— Не треба мені пасіки! Мені потрібна війна, а не твоя пасіка!

— Дядьку, візьміть і нас на війну,— звернулись до Щорса хлопчаки.

Подобались Щорсу ці прудкі хлоп'ята. Здавалося, це було так недавно...

— А що, будете Петлюру бити?

— Будемо, дядьку, будемо!— закричали хлопчаки хором. Щорс посадив собі на коліна найменшого, голубоокого

хлопчака в німецькій офіцерській касці.

— А де ти таку гарну каску дістав?

— Це окупант зимою батька вбив, а дід розсердився та вбив окупанта, а каску мені подарував.

В цей час підійшов один з командирів і щось сказав Щорсу на вухо.

Щорс зразу підвівся і швидко пішов, так і не доторкнувшись до страви.

— Що таке?— спитав він в тривозі, увійшовши в штабну хату.

— З Боженком нещастя,— сповістив начальник штабу.

— Вбитий?

— Ні. Жінку вбили провокатори під Києвом.

— Ай-ай-ай!— Щорс захвилювався і швидко заходив по хаті.— Приготуватись до від'їзду, живо!

Ад'ютант вибіг виконувати наказ.

— Ох ти ж, бідолаха. Уявляю, що там робиться. Старий плаче, бригада мітингує. Підозрілі агітатори... Та не кури ти, будь ласка!

— Та я не курю,— розгубився Тишлер,— ну що ти, їй-богу!

— Та як же не куриш, коли куриш!— Щорс швидко підняв кинуту цигарку.— Це що?

— Бідний Боженко... Бідний Боженко...— Тишлер розгубився і кинувся гасити цигарку.

— Та ну, досить вже... досить... ой, не дай боже!— Щорс вибіг у сіни. Назустріч Черняк.

— Швидше, швидше, Черняк. Загине бригада — поспішаймо.

Грізно хвилювалась Таращанська бригада. Містечкова площа шуміла, наче морський прибій.

— Хлопці, матку вбили! У Києві матку розстріляли, братці!— гукали таращанці, трясучи зброєю.

— Ой матко, матко!— ридав Боженко, роздираючи на собі сорочку і кидаючись в тузі на голі стіни класної кімнати. Ніхто не відважувався увійти до Боженка.

— Геть з хати! Геть!— заревів він на Савку Трояна, який спробував було втішати свого командира.

— На Київ, хлопці, на Київ!— доносились з вулиці грізні вигуки розлютованих ораторів.— Кривава річка потече з Києва!!!

Покритий пилом і наче висхлий від довгої дороги, Щорс промчав крізь натовп на змиленому коні. За ним слідом Черняк і невелика група командирів. Пролунали крики вслід, тривожні, недобрі. Ринула боса неголена Січ до будинку Боженка.

— Батьку! Батьку!— Щорс вбіг у кімнату і кинувся до ридаючого Боженка.— Ну, заспокойся, батьку, ну, не треба. Ну, батьку, батьку!..

— Василю Назаровичу, не плачте,— утішав старого Черняк.— Не треба плакати. На, випий води.

Боженко відштовхнув кухлик з водою і, закривши голову чорною буркою, упав на вбогу клейончату кушетку. Моторошний плач струснув кімнату. В цьому плачі потонули і голоси Щорса, і Черняка, і брязкіт зброї, і грізний шум за вікнами.

Щорс і Черняк, ці мужні бородаті юнаки, утішали Бо-женка, як діти, гладили по плечах і по голові, дарували йому бінокль, поправляли зборки на бурці.

— Миколо,— простогнав Боженко,— матку вбили... Чуєш, Миколо, і ти, Черняк, ви чуєте? Поїла таращанців чаєм, ходила за пораненими, прала бійцям сорочки... Хто мою матку вбив?— закричав раптом старий Боженко і лютим ударом нагайки розбив шкільний глобус.

Він знов упав на кушетку, закрився буркою і заревів, як поранений лев. Потім виглянув з-під бурки одним розлютованим оком, очевидно, щось вирішивши:

— Як ти думаєш, Миколо, якщо я зніму з позиції таращанців і піду почищу Київ, твої богунці не заважатимуть?

Це було те, чого так боявся Щорс, що змусило його кинути дивізію і поспішати чвалом до Боженка, не гаючи ні хвилини.

— Я люблю тебе, батьку,— відповів Щорс, підійшовши до старого і витримуючи його погляд, повний відчаю і гніву.— Та коли вже так, мої богунці знищать твою бригаду, а я вб'ю тебе тут же на місці! І сам загину! І хай тоді гине до чортової матері все і провалюється увесь світ! Ти мене знаєш, батьку.

Почувши таку відповідь, Боженко знову закрився буркою і, відвернувшись до стіни, важко застогнав. Гіркі думки гнітили душу старого: "Миколо, Миколо!.. І де в нього схована сила такої неймовірної вдачі? Худий, хворий, безсонний і безстрашний, без хвилини спокою, без

жінки, непитущий, хлопчик з бородою для широких буйних мас Уб'є, звичайно, вб'є і бригаду знищить, а себе знищить бомбою. Будь вони прокляті, ці провокатори... Ох, не вийде, мабуть, з Києвом, пропала матка ні за що..."

Аж ось відчинилися двері, і в кімнату тихо ввійшов Неща-дименко. Сповістивши щось —пошепки, він передав Щорсу старовинну шаблю в багатій золотій оправі.

Взявши шаблю в обидві руки, як беруть у врочистих випадках хліб-сіль на блюді, Щорс підійшов до Боженка і виструнчився:

— Славний боєць революції, командир знаменитої Тара-щанської бригади, батьку Боженко!— сказав він голосно і урочисто.— Робочий клас України і Росії разом з урядом і партією висловлює тобі глибоке співчуття в твоєму особистому горі. Робочий клас вірить, що революційні цілі в тебе завжди будуть перемагати особисті, і гордиться тобою.

Боженко виглянув з-під бурки і, вражений до краю такою несподіванкою, швидко сів. Широко розкритими заплаканими очима дивився він на Щорса. Немов животворящий дощ на сухе поле, лилися на нього горді слова молодого друга:

— Трудящі бідні селяни і робітники чекають від тебе перемог і тільки перемог. Пам'ятай, батьку, що наші імена вже вписані в історію людства золотими літерами. Прийми ж від робітників усього світу в подарунок на пам'ять ось цей золотий меч з написом.

— Ох і сучий же ти син, Миколо,— схлипнув Боженко, взявши меч з якоюсь дитячою радістю.— І за що я тебе так люблю, я й сам не знаю.

Всі посміхнулись, і стало всім легко. Щорс і Черняк обняли старого і вийшли на ґанок.

Таращанці стояли на майдані мовчки. Ніхто не вигукнув звичайного "ура", і ні одна шапка не злетіла вгору, як завжди.

Боженко почав свою промову дуже голосно. Але навіть у цьому трубному голосі звучали нотки ніжності, жалю і тепла:

— Синочки!!! Матку вбили! Нікому вже нас ні чаєм частувати, ні варенням балувати, ні сорочки прати, ні дірки латати!.. Що ж будемо робити, хлопці, сироти ви мої, сіромахи? Петлюру добивати, ось що!— гукнув раптом батько так, що площа затремтіла від цього гуку. Потім, розсердившись, вдарив шаблею по ґанку:— Командири, до мене!

Підлетіло до ґанку дванадцять кінних командирів.

— Лександре! Скільки кілометрів до Здолбунова? Сімдесят п'ять? Щоб завтра з артилерією був там!

— Єсть!

Загарцювали перед ґанком коні, завертілися на всі боки. Заблискали іскри під копитами.

І коли серед шуму, дзвону зброї і кінського тупоту були віддані останні розпорядження, Боженко, як і завжди, закінчив свою промову напутнім словом:

— Коли візьмете Здолбунів, братці, і знищите Петлюру, не забудьте сказати тамошнім мешканцям: громадяни, великодушно пробачте, що змушені були дати бій. Чуєте?

— Чуємо, батьку, чуємо!

— А коли Петлюра втече в Польщу, так ви не дуже там вагайтесь, а прямо...

Боженко змахнув шаблею, але, відчувши легкий дотик Щорса до правого ліктя, закінчив свою промову більш дипломатично:

— ...Прямо на кордоні станьте, і щоб птиця не пролетіла! Чуєте?

— Чуємо!

— А коли пролітатиме птиця, так бийте й птицю!.. Марш!

Немов підхоплені гарячим вітром, звелись дибки командирські коні, гвинтами повернулися в повітрі і поринули в далечінь. Промчали безусі ординарці. Задзвеніла зброя. Пил пішов хмарами. Таращанці рушили в похід:

Ой на горі та женці жнуть,

Ой на горі та женці жнуть,

А попід горою, яром-долиною

Козаки йдуть.

Гей, долиною, гей, широкою

Козаки йдуть.,.

Скоро пил піднявся до неба і все зникло. Тільки окремі вершники неслися в ньому дивними силуетами навздогін бригаді повсталого народу.

Погуляймо тепер у просторах свого серця і, минаючи багато міст і сіл, старих багатостолітніх курганів, перенесімося в Дубно на Волині. Складні справи відбувались біля міста.

На вокзалі, за кілометр від старовинного бойовища,, звідки грандіозна душа Гоголя піднесла колись окривавлену душу запорожця Кукубенка до самого божого престолу4, на лубенському напівзруйноваиому вокзалі, в салон-вагоні біля вікна сидів Боженко.

У вагон не пускали якихось людей. Хтось поспішав. Чийсь крик доносився, і брязкіт буферів, і неспокійний гомін натовпу.

Важко на душі у Боженка. Не так все склалося, як жадалось.

— Одержав депешу з Житомира від Щорса. Плохі діла..— Боженко подивився на Савку, потім у вікно і журно похитав головою.— Людей мало. Вибито... Поповнень немає. Босі... Ах! Казав я йому,— давай, кажу, бить одним кулаком прямо на Венгрію! Ні!.. Ось тепер докрутились...

Савка Троян слухав батька, шанобливо згоджуючись. "Звичайно, хоч до Венгрії, очевидно, і далеченько, але чому, справді, і не вдарити, коли вже така маса народу загинула, а війні кінця й краю не видно".

— На Київ Денікін суне...— Боженко глянув на карту,— там десь з Бахмача. А тут Петлюра. Стягнув усю шатію і лізе разом з польськими панами, графами, князями. Чи ти бачив таке?.. Покажи мені, Савко, де ми?— Боженко зітхнув і знову перевів очі на ненависну оцю карту.

Не довго думаючи, Савка простяг руку до карти і зробив над нею такий викрутас пальцями, що можна було б і не при-мислювати Дубно до якогось одного кружечка, можна було б, так би мовити, зовсім вільно відчувати себе на карті під широкою Савчиною долонею.

— Так,— сказав Боженко.— А пани де?

Савка показав і панів, зробив при цьому над картою ще складніший віраж пальцями і навіть гучно стукнув кулаком по уявлюваному панському місцю.

— Так. Ну, а як би ти наступав на панів на випадок, коли б я тебе на їх послав?— спитав Боженко і хитро примружився.

Савка зробив середнім пальцем розчепіреної руки щось на зразок вісімки або великого скрипичного ключа і, швидко пронизавши накреслену фігуру прямою лінією, блискавично вдарив по карті кулаком, який він встиг зібрати у повітрі.

— Так,— сказав Боженко.— А ще як?

Савка показав ще більш хитрий маневр. Накресливши тим же середнім пальцем розмашисту дугу в обхід противника, він раптом опустився блискавкою вниз і, зробивши п'ятірнею хапаючий рух, пром'яв добре-таки карту в районі розташування ворога.

— А ще як?— спитав Боженко, нахмурившись з явним невдоволенням. Савка почав виконувати нове бойове завдання в тому ж стилі і невпевнено подивився на батька.

— "Подай нагайку.

— Батьку, ну для чого вам ця нагайка?

— А для того, сучий ти сину, щоб не показував на картах трьох доріг, а одну, та саму кращу. Ґудзик застебни, невіглас!

Боженко кинув нагайку і, не вдивляючись, де воно там і що, провів по карті всією долонею.

— Ось так будеш наступати. Прямо. Зрозумів?

— Так точно, зрозумів,— відповів Троян.

— А на поповнення, Савочко, не надійся.— Боженко не любив довго сердитись на Савку, тому, трохи посердившись, він зразу пом'якшав і перейшов на лагідний батьківський тон.— Так що прояви там побільше хоробрості, класової ненависті, чув? Ну от... Нема людей,— зітхнув Боженко,— а люди ж були! Як орли! Таращанці! Проторохтіли по всій Україні...

Увійшов черговий.

— Тобі чого?

— Інспекція з штабу армії!— доповів черговий.

— Жени їх до чортової матері!— розсердився Боженко.— Мені не інспекція потрібна, а люди!

Але інспекція була вже у вагоні. Боженко помітив її краєм ока і відвернувся.

Вісім військових спеціалістів явно офіцерського вигляду на чолі з якимось, очевидно, колишнім полковником чи генералом стояли в дверях і в проході.

— Мандат!— сказав Боженко і, одержавши у одного з них мандат, не дивлячись, передав його ад'ютанту.

— Даю вам десять хвилин.

— Слухаю,— відповів інспектор Борковський.

— Що вам потрібно?

— Нам потрібно зробити огляд вашої Таращанської бригади. І, крім того, з'ясувати кількість трофеїв, які ви...

— Ага, трофеїв захотілось...

— Але перед цим дозвольте кілька запитань,— сказав один інспектор.

— Питайте.

— Рік народження?

— Забув.

— Ваша освіта?

— У дяка в університеті.

— Ні, ви скажіть.

— Я ж вам сказав — у дяка.

— Ваша військова освіта?

— Неосвічений,— сказав Боженко таким глухим голосом, що Савка тут же відійшов від батька на чотири кроки.

— Пробачте,— сказав Борковський,— але як же ви, не маючи освіти і військової підготовки, можете працювати в чині командира бригади?

— Служу для революції, а не для чину... Скажіть мені,— Боженко раптом круто повернувся до Борковського,— серед вас комуністи є?

— На жаль, зараз немає,— відповів трохи збентежено Борковський.— Один комуніст при нас був, але я його послав до Щорса.

— Так, був, кажете? І зараз немає? Ну, тоді сідайте,— Боженко посміхнувся і відразу пожвавішав.— Сідайте, прошу вас, сідайте.— Боженко люб'язно подав інспекторові стілець і, коли той сів, присунувся до нього і поплескав легенько по плечу.— Сучий ти син, стерво! Мало я вас розстрілював, коли ви були у гетьмана! Ти думаєш, я тебе не пам'ятаю? Пам'ятаю!— Боженко взяв зі столу велику лупу і, примруживши одне око, почав уважно розглядати Борковського, наче малесеньку плямку на військовій карті.— Пам'ятаю, як же. В Ніжині... Забув? Коли ж ти встиг в інспектори пролізти? Чи це не ти?

— Дозвольте!—ображено сказав Борковський і підвівся.

— Не дозволю!— Боженко стукнув кулаком по стільцю, теж встав.— Зараз іду в бій. А вас забираю з собою рядовими на два тижні. Там ви побачите мою освіту, загальну і військову. Залишитесь живими — поговоримо. Не залишитесь — рапорт напишу в штаб армії...

— Не маєте праваї— закричав Борковський.

— ...загинули геройською смертю за революцію!— Боженко підняв чарку коньяку і хотів уже випити її за поминання душі убієнних, як раптом відчинились двері і в вагон увійшов Щорс, а за ним Вурм.

Чарка Боженка непомітно полетіла у відчинене вікно вагона. Щорс був надзвичайно схвильований і, очевидно, дуже поспішав:

— Здорово, комбриг! Як справи? Все в порядку?

— Спасибі. Поправляються. Прибула допомога.— Боженко показав на інспектуру.— Марш за зброєю!

— Це знущання!— обурився Борковський, звертаючись до Вурма.

— Залиш дурниці,— сказав Щорс Боженкові.

— Не залишу!

— Комбриг Боженко, я вам наказую!— гукнув Щорс з надзвичайною люттю.

— Слухаю, Коля... Я зараз... все, що хочеш... слухаю,— відповів найтихшим голосом Боженко і швидко вийшов з вагона.

На пероні до нього підлетів на змиленому коні Лобода.

— Василю Назаровичу! В Хомутівцях уланський полк білополяків. Що робити?

— Вирізати!— закричав Боженко.

— Це ганебна партизанщина! Ви будете за це відповідати!— гарячивсь у вагоні Борковський.

Щорс дивився повз Борковського на Вурма. Вурм зрозумів погляд і попросив інспекцію залишити його з Щорсом для партійної розмови. Щорс і Вурм залишились у вагоні самі.

— Ну що? Я мав рацію, коли кинув свій штаб і примчав сюди? А в мене там теж справи.

— Отак вам і треба,— єхидно відповів Вурм.— Не хочете брати культурних командирів, хоч би того ж Борковського, в начальники штабу до Боженка...

— Ви знову...

— Так! І не тільки я. В штабі і в Реввійськраді вже добре всім відомо, що вся ваша дивізія пройнята партизанським духом.

— Так,— сказав Щорс, підходячи до Вурма.— Значить, дивізія в сорок тисяч бійців, що пройшла з боями всю Україну від Унечі до австрійського кордону, що побила окупантів, гетьмана, Петлюру, дивізія, яка на своєму шляху створила органи Радянської влади,— це партизанщина?! Добре. Я напишу про це Леніну.

— Пробачте, але ви підлягаєте Троцькому , а не Леніну.

— Так, але, крім начдива, я ще член партії.

— Я теж член партії!

Раптом на пероні почався гамір. Щорс і Вурм кинулись до вікна.

Біля сусіднього ешелону великий натовп червоноармійців оточив інспекторів.

Літній червоноармієць Ніжинського полку Данило Шерстюк тримав за груди Борковського і голосно гукав:

— Стій, стій! Не втечеш, гад!.. Ага, ось він! Щорс кинувся з вагона прямо в натовп.

— Товаришу начдив! Товаришу начдив!— пролунали тривожні крики з натовпу.

— Пусти!— наказав Щорс Данилові Шерстюку.

— Товаришу начдив, гідру піймали!— Шерстюк був блідий і схвильований надзвичайно.

— Що? Яку?

— Поміщик наш! Гетьманський каратель!..

— Може, ти помилився? Пусти!

— Не пущу. Я його ось таким ще знаю!— хвилювався Шерстюк, показуючи рукою на метр від землі.

— Товариші, мас продають!— пролунали крики з теплушок.

— Нас продають!

— Товариші, нас продають!

— Та не продадуть, цілі будете. Хто вас купить, таких голодранців?— почувся з тамбура класного вагона веселий голос Боженка.— Сідай по вагонах, одправляємося на фронт!

— По вагонах!— пронеслася вздовж ешелону команда. Пролунав гудок паровоза. Таращанці посипали в теплушки, ешелон заляскав буферами і рушив вперед.

— Бувай здоров, Миколо!— кричав Боженко з вагона.

— Будь здоров, старина. Бережи хлопців!— крикнув Щорс.

— Слухаю!

Довго дивився Щорс услід поїзду, наче передчуваючи, що вже не бачитись йому з Божснком ніколи. Потім засмучений підійшов до групи інспекторів:

— Прошу, товаришу Вурм, до вагона. Пане Борков-ський, прошу вас.

Через кілька годин поїзд Щорса зупинився на станції Житомир.

— Щоб я не бачив вас більше в розташуванні моєї дивізії, чуєте?

Щорс залишив інспекцію і вийшов з вагона. На пероні його зустрів начальник штабу.

— Як справи?

— Погані,— сказав стурбовано Теплицький і подав Щорсу велику депешу.

Щорс швидко пробіг її очима.

— Негідники! Ох, негідники! Говорив я — менше набирайте в полки полонених, женіть їх в тил! Ось і догралися. Покликати сюди Вурма! Вернути його до мене!

Через три хвилини Вурм стояв знову перед Щорсом.

— Ось,— сказав Щорс, показуючи йому депешу.— Перший випадок повстання полку. Ніжинський! Той самий, куди ви все-таки всунули десяток оцих Борковських.

— Не може бути...— Вурм зразу весь пополотнів.

— Полк зірвався з позиції і пре на Житомир. Розклався в дим. Ви уявляєте, що тут буде через годину?

Кинувши Вурма, Щорс хутко вернувся до Теплицького:

— Вантажте на платформи тридцять кулеметників з школи командирів.

— Єсть!

— Дайте машину.

— Єсть машину!

Паровоз з двома платформами мчав назустріч повстанцям. На одній платформі стояла гармата. На другій тридцять замаскованих курсантів-кулеметників.

Ніжинці показалися через півгодини. Паровоз загудів, загрожуючи, тривожно і довго. Назустріч, повільно пихкаючи, з скрипом повзла довга гусениця. По боках гусениці сунулись лави ніжинців. Тривога наростала. Все ближче й ближче лави. Зупинились. Зловісним ревом заревли гудки і раптом затихли.

Щорс зіскочив з паровоза і швидко пішов назустріч гусениці. За ним двоє курсантів — Карпович і Ковалюк. Підійшовши до лави, Щорс підняв руку, наказуючи зупинитись. Висипали з теплушок ніжинці. Оточують. Оточили. Кулеметник Павло Здота навіть ручний кулемет наставив Щорс> до грудей.

— Що, Павле, вбивати збираєшся? Підожди, встигнеш,— сказав Щорс і раптом перекрив гвалт голосним:— Тихо!!!

Натовп зразу притих. Тиша була несподіваною, короткою і страшною. В тиші клацали затвори. Здавалося, ще мить — і вчиниться така ганьба зрадництва й мерзоти, що її не змити вже нічим повік. Але ця мить не настала.

Щорс почав говорити. Неголосно, але в кожному його слові було стільки сили, ясності і стриманого гніву, стільки гордості й глибокої любові до великого історичного діла, що натовц, вражений в саме серце, застиг: командир дивізії врятував полк.

— Зрадники революції, запроданці і боягузи! Притихли? Думаєте, я з вами буду розмовляти і щось вам пояснювати? Ні. Говорити з дезертирами, боягузами і зрадниками я не хочу. Я буду говорити тільки з деякими з вас. Я поговорю перед смертю з тими, хто пам'ятає славні бої Клинців, Городні, Седнева, Козельця, Чернігова, Ссмиполок! Перед ким тремтіли вороги трудящих в історичних наших боях під Бро-варами, у Вінниці...

— В Жмеринці!— крикнув боєць з натовпу.

— Під Бердичевом!

— Під Козятином!— підхопили голоси.

— Хто проливав свою кров під Новоград-Волинським...— продовжував Щорс.

— Під Житомиром! На Ірпені! На Тетереві! Під Фастовом!

Гул наростав. Гул просвітлення, гордості й надії. Ганебний натовп умирав, на очах оживав революційний полк. Зараз бурна ненависть до

зачинщиків ганьби рознесе мерзенні залишки натовпу, розірве його, як бомбу. Зараз солдати революції почнуть мститись за знеславлену честь тут же, на місці, вбачаючи один в одному призвідника зради. Вже по-іншому забрязкала зброя.

І Щорс врятував полк ще раз:

— Струнко! Стали струнко.

— Рівняйсь! Вирівнялись.

— Струнко!

А курсанти з кулеметами вже оточували иіжинців.

— Іменем Реввійськради республіки наказую скласти зброю. Кладіть на землю!

Хтось з другої шеренги спробував було запротестувати.

— Лічитиму до трьох: раз... два... Впала на землю зброя.

— Кругом! Три кроки вперед!— Щорс підходить ззаду до одного горлопана і витягає у нього з мішка жіночий ридикюль.— Ось!.. У кого ще є?

Бійці самі виштовхнули з рядів кількох мародерів.

— Ну що, ніжинці? Ясно, звідки вітер дме? Що ж нам робити з петлюрівськими вовками, що примазались, мародерами, плетунами-ораторами?

Загримів народний грім:

— Розстріляти!

— Що, Миколо, важко було?— спитав політком, коли Щорс повернувся до штабу.

— Так. Найтяжча влада — влада над собою. Мені сьогодні, здається, минуло двадцять чотири роки... Чи важко було? Ні, не важко.

Дивізія переживала важкі дні. Петлюра зібрав усе що міг: всі гайдамацькі недобитки, величезну дивізію, що прибула з Румунії, куди її відкинули робітники та селяни з українського півдня, два корпуси січових стрільців, темних галицьких селян під керівництвом купки австро-угорських політиканів і галицьких офіцерів, що боролися ще вчора з своїми одвічними ворогами — польськими панами. В ім'я знищення Радянської України були забуті одвічні чвари. Вся наддніпрянська й наддністрянська контрреволюція наступала на Щорса пліч-о-пліч з білополяками. Щорс відступав. Сунулись ешелони, бронепоїзди. Виснажені безперервними походами, дні і ночі відходили на схід змучені богунці.

— Житомир... Житомир... Говорить штаб Щорса. Житомир... Житомир...

Телеграфіст з начальником штабу вибігли з вагона.

— Миколо Олександровичу, лінія Новоград-Волин-ський — Житомир порвана. Нас оточено...

— Спокійно,— відповів Щорс, підтримуючи пораненого командира.— Скільки разів казав — не втрачайте влади над собою.

— Але люди...

— Нічого. Саме головне — не втратити спокою перед бійцями.

Раптом почулось у віддаленні "ура".

— Що це?

— Таращанці прорвалися!— закричав раптом Щорс. Голосне "ура" перекрило кулеметний дріб і гарматний

гуркіт. Петлюрівці і білополяки в паніці очищали залізничну колік*. З темряви показалися таращанські ешелони і цепи.

Богунці обіймалися з таращанцями.

Щорс обіймався з Калініним — командиром таращанців. Батька Боженка не було.

— Ну, Калінін,— сказав Щорс,— як кажуть, не було б щастя, та нещастя допомогло. Пробиваємось на Житомир, Коростень.

— Слухаю. Тільки що ж тут хорошого?-

— А те, що сили будуть разом. Гра розладналась, розумієш? Невигідно мені тримати на одному вогні десять сковорідок. А тепер ми їм покажемо.

Щорс говорив весело і голосно, ураховуючи значення кожного слова для бійців, що оточили тісним колом своїх командирів.

— Бійці!— звернувся Щорс до бійців.— Не пробитись, мабуть, нам до Житомира. Втомились ми, а ворог сильний. На кожного з нас припадає, відверто кажучи, ворогів півтораста. Що робити? Умирати під Новоградом? Не хочеться, чорт його бери! Скільки ми тут їх понищили, сучих синів!.

— Прорвемось!— закричали бійці.

— Ведіть нас в огонь! Вперед!..

— Товаришу командир,— підбіг до Щорса боєць з перев'язаною головою,— не дивіться, що нас мало. Клянемось вам — пробитись, куди ви захочете!.. Хай їх буде тисяча на одного! Клянемось перед прапором! До бою! Товариство, перев'язуй рани!.

Нічого іншого не чекав Щорс почути від своїх прекрасних бійців. У них завжди черпав він свою силу й віру в перемогу. Скільки труда було покладено на виховання цих полум'яних юнаків, скільки пролито крові, скільки кращих з кращих чернігівців, киян, полтавців поховано з піснями або й просто кинуто мертвими на полях цієї трагічної Волині! Вже загинув у Ровно безстрашний Черняк, більшовик і комбриг новгород-сіверський. Під Шепетівкою впав навіки командир шостого полку Передерій. Комбат Петров, донський козак і весельчак, і його комісар шістнадцятилітня розумниця Маруся Базарова загинули в самій гущавині бою, так і не виголосивши свого богунського "ура". І заворожений від смерті Кащеєв, старий друг Щорса ще з Унечі і товариш у всіх* рішучих боях, плювався кров'ю з кулею під серцем.

— Пробиваємось!— сказав Щорс схвильовано.— Ходімо, хлопці, так, щоб ворогу було страшно. І доб'ємо його під Коростенем. Пам'ятайте — ставка на перемогу! Командири, по місцях!

Наближалось до кінця незабутнє літо тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року. Увесь український південний захід білів швидко, мов від прокази. Втрачені були вже Вінниця, Бердичів, Рудня. А з півночі, з Бахмача, на Київ навалювався генерал Драгомиров з офіцерськими полками. Щорс метався в цьому зловісному колі, мов тигр.

По широких волинських просторах таращанці несуть свого батька Боженка. За носилками ведуть чорного коня, накритого чорною буркою. Праворуч і ліворуч вибухають ворожі снаряди в пшениці.

Осаджують змилених коней засмучені вершники, оглядаючись, і знову вперед.

Навколо — хліба і простори, а на горизонті горить село. Ревуть важкі гармати.

Звівся на носилках Боженко, подивився навколо:

— Прощай, Росія і Україна... Прощавайте... Великодушно пробачте, що помираю не на полі брані, а на плечах у хлопців. Миколай! Миколай!

Заметався старий батько в передсмертній судорозі.

Гуркотіли гармати. Горів хутір. В пусте небо звився дим і прах пожежі. Шарахались коні від вибухів і розлітались по поліо віщими птицями, озиралися вершники в тривозі й скорботі. Все виросло до велетенських розмірів своїх.

В безбережному просторі ланів, в огні і громі, в драматичному цьому відкаті могутньої людської хвилі народна епопея постала перед очима її творців і виконавців в незабутній своїй величі і силі.

Боженко вмирав.

Хлопці несли його обережно, мов дорогоцінний сосуд, боячись потривожити умираючого командира. Рука Боженка лежала на голові найближчого бійця.

— Як умру, то поховайте мене коло Пушкіна... Кажуть, великий поет був...— просить хлопців Боженко.— Коло його пам'ятника в Житомирі на бульварі. Чуєте?

— Чуємо!— відгукнулися хлопці.

— Заспівайте над могилою "Заповіт" Шевченка. Теж великий поет був. А бригадою нехай командує Сашко... Слухайте Миколу Щорса. Він згуртує вас, і тоді ви вдарите по ворогу страшним ударом на всю Європу. А мене білі вириють з могили і кинуть моє тіло собакам. А народ все буде бачити і ще дужче їх ненавидіти. Я їм буду мстити з могили, хлопці!— гукнув Боженко на весь голос. Потім, раптом підвівшись, оглянув в останній раз простори України й упав мертвий.

В цьому останньому вигуку відбилася вся'натура старого, благородного і невичерпно щедрого в своїй любові й ненависті.

Останній його крик пролунав як заклик до перемоги.

Коли Боженко впав на носилки, щоб уже не піднятись, і вибухи снарядів ще раз розігнали коней навколо, і дим палаючих хуторів укрив, здавалось, півнеба, таращанці заспівали "Заповіт".

Як умру, то поховайте

Мене на могилі,

Серед степу широкого,

На Вкраїні милій...

Щоб лани широкополі,

І Дніпро, і кручі

Було видно, було чути,

Як реве ревучий...

Чи було воно так? Чи палали отак хутори? Чи такі були носилки, чи така бурка на чорному коні? І золота шабля біля спустілого сідла? Чи так низько були схилені голови тих, що несли? Чи вмер київський столяр Боженко де-небудь в глухому волинському шпиталі під ножем безсилого хірурга? Загинув, не ириходячи до свідомості і не проронивши, отже, ні одного високого слова і навіть не подумавши нічого особливого в останню хвилину свого незвичайного життя?

Хай буде так, як написано!

Ось вони несуть старого свого командира "серед степу широкого на Вкраїні милій", ось "Дніпро, і кручі", і пам'ятник Пушкіну в Житомирі на бульварі, і коні, і музика, і подих життя, й смерті, і безсмертя. Ось його могила.

Поховайте та вставайте,

Кайдани порвіте

І вражою злою кров'ю

Волю окропіте.

Коли закінчився урочистий спів і стихла музика, була вже ніч. Прибув Щорс з групою вершників. Швидко зіскочив з коня і, знявши шапку, підійшов у скорботі до труни Боженка.

— Прощай, комбриг. Прощай, батьку! Прийми нашу любов і дружбу на віки вічні. Прощаємо і ми тобі нагайку-дротянку і міцне слово. Погано ти читав карту, але чув і бив ворога революції як треба. Прощай, товаришу, ми поспішаємо. Згадаємо про тебе через двадцять років. Пробач великодушно, що відміняю салют. Ми його пустимо в голову Петлюрі... По конях, сідай-ай!

Риссю відходили бійці вздовж міських вулиць і, обертаючись в сідлах, посилали останній привіт старому командиру.

На другий день прибула інспекція з штабу армії.

— Ви чому відступаєте на Коростень?— зразу ж спитав Щорса представник штабу Вурм.

— Чому відступаю? Чому відступаю? Ах, відступаю чому, ви питаєте?— Щорс ходив по штабу увесь ще в полоні великого смутку. Він не спав усю ніч і навіть не поснідав ранком.— Чому відступаю?

— Так.

— Я вже по прямому проводу відповів командуючому.

— Дозвольте, ось наказ командування відступати на Київ через Коростишів по шосе.

— Наказ не догма. Обставини міняються, змінюються й рішення,— відповів Щорс.

— Я не розумію цих рішень,— сказав інспектор.

— Не розумієте, так мовчіть,— з неприхованим обуренням втрутився Тишлер.— Відступати на Київ? Ви хочете, щоб Денікін з Бахмача, а Петлюра з Коростеня стисли нашу армію і знищили?

— Це ще не доведено.

— От ми й не хочемо, щоб це було доведено! Ми відступаємо на Коростень і знищуємо Петлюру,— відповів Тишлер.

— А якщо не вдасться,— додав Щорс,— що теж можливо,— на війні все можливо! Особливо при стомленості бійців і небажанні Троцького рахуватися з міжнародною важливістю нашого фронту. Адже підкріплень не надіслано! Тоді в нас лишається єдиний шлях тимчасового відступу в Росію через Мозир або одержання допомоги з Росії.

— Але це пряме непідкорення розпорядженню уряду і партії!— Інспектор дивився на Щорса вже з неприхованою ненавистю.

— Не вам мені про це говорити. Уряду і партії я підкоряюсь. Але я не бажаю підкорятися генералам, які встигли вже з чийогось наказу обліпити штаб армії. Чорт візьми!.. Телеграфую,— звернувся Щорс до своїх командирів:— "Військо босе, виснажене. Тільки свіжі сили можуть врятувати становище..." Відповідають: "У вас є резерви. Пошліть у бій школу червоних командирів". Ви розумієте?

— А чому не послати?

— Замовкніть, ви... військовослужбовець. Школи червоних командирів я в бій не пошлю. Я загублю дивізію, але збережу командирів, і в мене буде дивізія! Корпус!.. Армія!

В цей час школа червоних командирів проходила повз штаб з піснями, в повному похідному порядку. Щорс підійшов до вікна і, різко повернувшись до представників інспекції, гордо випрямився:

— Ось вони, кращі з кращих! Робітничо-селянські командири! Краса!

Курсанти побачили Щорса у вікні і послали йому громове "ура".

— Передайте спецам і Троцькому, що ви бачили моїх командирів,— сказав Щорс. Очі його блищали, і голос був дзвінкий і чистий.— Ось вони йдуть вам на зміну! Ви хочете їх загубити, я розумію. Ви хочете, щоб вони завтра загинули прекрасною смертю хоробрих. Не діждете! Це — моє!— Щорс поклав руку на серце.— Цього у мене ніхто не відніме. Все!

Щорс повернувся до вікна, і всі кращі богунці востаннє почули свого начдива:

— Товариші командири Робітничо-селянської Червоної Армії! Ненавидьте рабство, як смерть, любіть революцію, як життя. Це я вам кажу. А мені сказав Ленін!..

З громовим "ура" приходили перед Щорсом молоді його командири двадцять восьмого серпня тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року. Грізна музика кликала до перемоги, і стрункий ритм кроків, і довга нестихаюча пісня:

— Звідки ж ви, хлопці, зброя в вас ясна, В лузі гудуть батареї?..

— Києва, з Ніжина, з краю-розмаю, ІЦе й з України всієї!

— Скільки ж вас, хлопці, славні богунці, Вийшло од рідної хати?

— Нас не багато, нас і не мало,— Вистачить пана рубати

— Звідки ж ви, хлопці, зброя в вас ясна, Громом гудуть батареї?..

— З Києва, з Ніжина, з краю-розмаю, Ще й з України всієї!

Щорс стояв біля вікна. Він був прекрасний... Більше ми його не бачили.

1938